

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Արևմտահայերենը կենսակերպ է, աշխարհի բազմաձայնության ու բազմաշերտ փոփոխությունն խառնուած, բայց նաեւ անոցմէ անդին վայր մը, ուր կարելի է բանաստեղծի անկեղծ մերկութեամբ՝ ինքնութեան մտերմութեան հանդիպիլ, զայն պեղել, կամ անոր հեռուէն եկող ջերմութեան մէջ՝ քակուիլ ամօրեայ հոգերէն. երբեմն ալ, կեանքին անհեթեթ ճանչնալ, սիրել, հարցադրել ու նսեմացնել պահը, միջոցը, անցեալի բեռը, ներկան եւ երկարող ապագան: Լեզուն կենսակերպ է, բառերուն մէջ ապաստանած ժողովուրդի մը բոլոր կոտորակումներուն հիւսուելու ու այնտեղ ինքզինք գտնելու: Այլապէս ինչո՞ւ թաթխուիլ լեզուի մը մէջ, որ իր պատմութեամբ եւ զայն շրջանակող աւանդութեամբ չի հմայեր եւ չի մղեր ստեղծագործելու: «Բագին»ի այս թիւին մէջ ընթերցողը կը հանդիպի գրողներու, որոնք թէեւ կու գան սփիւռքի բազմալեզու միջավայրերէ, սակայն կը ստեղծագործեն արևմտահայերէնով, այդ լեզուին մէջ գտնելով իրենք զիրենք ու թարգմանութիւնը իրենց մտքերուն ու յոյզերուն:

2020 թուականի առաջին թիւով մեկնարկը կը տրուի շարք մը հարցազրոյցներու, որոնք կը տարածուին գրողէ գրող, յոյսին բերելու ստեղծագործութիւններէն անդին կամ ետին պահուըտած, անձնական մտերմութեան մէջ թաղուած անոնց մտքերն ու կարծիքները՝ գրական–ստեղծագործական հարցերու շուրջ: Հարցազրոյցներու շարքին առաջինը կատարած է Մարուշ Երամեանը՝ Խաչիկ Տէր Ղուկասեանին հետ: Հաւանաբար այս նախաձեռնութիւնը առիթ մը ըլլայ, որպէսզի պարզուին հետաքրքրական մտքեր, որոնց շուրջ կարելի ըլլայ ծաւալել քննական մօտեցումներով զրոյցներ եւ բազմաձայն քննարկումներ:

Այս թիւով խմբագրութիւնը կ'ողջունէ նաեւ նոր անուն մը՝ Ծաւի Պիլալեան, հրատարակելով անոր «Եղանակներ» բանաստեղծութիւնը, յուսալով որ «Բագին»ը անոր ճամբայ կը բանայ դէպի տարածուն եւ յարատեւ գրական ստեղծագործական աշխարհ: Թիւին մէջ բանաստեղծութիւններ ստորագրած են նաեւ Խաչիկ Տէր Ղուկասեան, Անահիտ Սարգիսեան եւ Աննա Դաւթեան: Արձակ բաժնով յոյս կ'ընծայենք նաեւ Աւետիս Հաճեանի «Բերիաշէնի երկրորդ պատերազմը» վիպակին առաջին բաժինը: Իրականն ու երեւակայականը լեզուական տարբեր մակարդակներու վրայ միահիւսելով, խորհրդային այլընտրանքային պատմութեան էջ մը կը ստեղծէ Հաճեան այս վիպակին մէջ, ուր Բերիաշէնը հայկական Մաքոնտոյի տարբերակի մը կը վերածուի: Այս բաժնին մէջ գրութիւններ ունին նաեւ Վեհանոյշ Թեքեանն ու Ենովք Լազեանը: Արխիւային բաժնին համար, Գրիգոր Պըլլտեան հրատարակութեան պատրաստած է Լեւոն Չաւէն Սիւրմէլեանի եւ Նիկողոս Սարաֆեանի նամակներէն չորսը: Ճեսի Արլէն հետաքրքրական մօտեցումով վերլուծած է Քրիստիան Բատիկեանի *Մետաղէ երապներ* վէպը, իսկ Կարօ Յովհաննէսեան գրախօսած է Գուրգէն Վարդանեանի *Մշակոյթը Հայաստանի Առաջին Հանրապետութիւնում (1918-1920)* հատորը: Վերջապէս, Արուեստի բաժնով կը ներկայացնենք Վազգէն Բրուտեանը, որուն պատառները գեղեցիկ ձեւով կը համադրեն, գիրը, գոյնը եւ հայկական ճարտարապետութեան զարդաքանդակները:

ՄԱՐՏ 2020

ԾԹ. տարի, թիվ 1

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական	1
Սահմանուած Խաչիկ Տէր Ղուկասեան.....	5
10 ՀԱՐՑՈՒՄ ԽԱԶԻԿ ՏԷՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆԻՆ	
Բանաստեղծութեամբ փնտռել արեւմտահայերէնի գործածութիւնը Մարուշ Երամեան	8
Անվեհեր եւ կարեվեր Վեհանոյշ Թեքեան	19
Բերիաշէնի երկրորդ պատերազմը Աւետիս Հաճեան	27
բանաստեղծութիւն անահիտ սարգիսեան.....	38
Տոկալի՞ք է որ տոկաս Ենովք Լազեան	43
Սեպտեմբեր Աննա Դաւթեան	46

Խմբագիր | Սոնիա Զիլեճեան-Աճեմեան
Փոխխմբագիր | Վարդան Մատթեոսեան
Գործավար | Արին Զեքիճեան
Ձեւաւորում եւ էջադրում | Անոյշ Ակներեան

Խմբագրական խորհուրդ

Մարուշ Երամեան	Արքմենիկ Նիկողոսեան
Վիգէն Թիւֆէնքճեան	Արամ Պաչեան
Յակոբ Կիւլլիճեան	Սեւան Տէյիրմէնճեան
Աւետիս Հաճեան	Խաչիկ Տէր Ղուկասեան
Շաղիկ Սկրտիչեան	Միրնա Տուզճեան
Յարութիւն Զիւրքճեան	

Կողքի նկարը՝ Վազգեն Բրուտեանի

Եղանակներ Ծաւի Պիլալեան	50
Լեւոն Չաւեն Սիրմէլեանի նամակները Նիկողոս Սարաֆեանին Գրիգոր Պըլտեան	55
Ընկերութիւն, սեր եւ գրելու մղումը Քրիստիան Բատիկեանի Մետաղէ երապներ վեպին մէջ Ճեսի Արլէն	70
Գուրգէն Վարդանեանի Մշակոյթը Հայաստանի Առաջին Հանրապետութիւնում (1918-1920) Կարօ Յովհաննէսեան	81
ՀԱՐՅԱԶՐՈՅՑ ՎԱԶԳԷՆ ԲՐՈՒՏԵԱՆԻ ՀԵՏ «Մենք վերապրողից անդին ենք. Վերստեղծողն ենք» Անուշ Բոչարեան	91

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝

Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Ցրուումի կեդրոն՝

Համազգայինի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ

Տպագրութիւն՝

Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկղ. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

Ինչպէս պիտի ըլլայիր
առանց այն հեքիաթին
որ ժամանակին ակամայ
կեանքի լուսանցքին
գրեցիր
որպէսզի կարծեն թէ կաս:
Բառերը, գիտես, գոյութեան փաստ չեն:
Ոչ ալ ինքնութիւնդ երաշխիք է ճակատագրի մը
որով իմաստաւորուէր առաւօտեան զարթուցիչին ձայնը:
Թէ ինչո՞ւ կը յամառիս գրել
Bon qu'à ça, ըսած էր:

21-12-2014

ՍԱՀՄԱՆՈՒԱԾ

ԽԱԶԻԿ ՏԷՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Երբ աւարտի ամէն ինչ
 եւ սկսիս անիմաստ ու յարատեւ թափառումներուդ
 ամայութեան մէջ մահուան ժամանակներուն,
 մոռացումը պիտի գայ
 եւ սրբէ
 համատարած լռութեան հետ նոյնացնէ
 յիշողութիւնդ բոլոր՝
 դէպքերը նախ,
 դէմքերը, վայրերը ապա,
 եւ վերջապէս
 նաեւ
 ժամանակը:
 Այն ատեն պիտի իմանաս
 գիտակցութեան որպէս վերջին յուշ
 որ բառեր չկան ակ
 եւ լեզուն որով գրեցի քեզի
 աստ հանգչի անկենդան
 կը փտի:

4-01-2013

Ատելութեամբ լեցուն գիշերն ահա
կը հասնի:
Փրկեա՛ զմեզ
սիրոյ սուտէն
եւ մարդկային կեղծիքէն
տո՛ւր մեզ արեան խնճոյքներ
եւ վառէ՛ ատելութեան խարոյկներ անմար
որ արգիլեն
առաւօտը լուսոյ
եւ յաւերժեն խաւարը
որ, ի զո՛ւր, անիծեցինք
եւ յետոյ կորսնցուցինք
հոգեկան խաբկանքի
եւ բանականութեան փտանքին մէջ
մոլորած:

17-10-2001

Երբ անունդ կը մոռնամ
քայլերս կ'ուղղուին հոն
ուր սերս խոստովանեցայ քեզի
եւ դուն
լքեցիր ինձ:

21-12-2014

Երբ տարփանքի կրթով բոցավառ
 յիշես զիս
 մոռցիր անտանելի թեթեւութիւնը սիրոյ ամէն խոստումի:
 Չղջալու ժամանակ չկայ,
 մերկացի՛ր
 կատաղի հեշտանք մը քեզ կը կանչէ:
 Ապագայի երազներ մի՛ փնտռեր
 անցեալի մէջ որ չկայ,
 յանձնուէ կիրթէդ ծնող դողին:
 Եւ պեղէ մարմինդ այնքան անգուր որքան բախումն է
 ցանկութեան
 երբ կը հանդիպինք:
 Լսէ՛ քանդուող տիեզերքին դղրդիւնը ահաւոր
 տեղացող ռումբերուն պայթումը
 քանդուող քաղաքներ
 եւ կեանքը ամբողջ որ կը լքէ
 երբ ճիչդ արձակես
 մահէն ալ հզօր:
 Դեռ աչքերս փակ են
 բայց հայեացքդ արդէն կը զգամ,
 արդէն քեզ կրկին կը ցանկամ:

17-10-2001

10 ՀԱՐՑՈՒՄ ԽԱՉԻԿ ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆԻՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՄԲ ՓՆՏՈՒԵԼ ԱՐԵԻՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

Ձեռքիս տակ են Խաչիկ ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆԻ «Բագին»-ի համար ղըրկած քերթուածները:

Առօրեայէն առնուած վիճակներ, որոնք կը ներկայացուին նոյնքան առօրեական պատկերներով եւ որոնք կրնան «անպատշաճ» համարուիլ մեր քերթողութեան համար, բայց ընթերցողը անմիջապէս կը դնեն ուղղակի յարաբերութեան մէջ բանաստեղծին հետ: Դժխեմ պատկերներ, որոնք հեռու են «բանաստեղծական գեղեցիկը» ըլլալէ: Ակամայ կը յիշեմ Վահէ Օշականի խօսքը (գոր բառացիօրէն չեմ յիշեր դժբախտաբար, բայց որուն իմաստը երբեք չեմ կրնար մոռնալ)՝ «Երբ քաղաքացին եւ ոստիկանը կը կռուին, կարելի չէ մայթին կենալ եւ զարուն երգել»:

ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆԻ բանաստեղծական խօսքը չի խորշիր օտար բառերէ եւ արեւելահայ դարձուածքներէ, որոնք կրնան գայթակղեցնել «սրբակրօն արեւմտահայերէնապաշտ» մը:

Քերթուածները կը խօսին սփիւռքահայու վիճակէն՝ «Էստեղի» եւ «Էնտեղի» միջեւ աքցանուած, կը խօսին լեզուին մահը, որ այնքան ուշ զգացինք

ու կը շարունակենք զգալ մեր կեանքերուն մետասաներորդ պահուն՝ «Եւ լեզուն / որով գրեցի քեզի / աստ հանգչի անկենդան»:

Իրենց հեզասահ ընթերցումէն անդին—որ կու գայ լեզուի առօրեական եւ անբռնագրօս գործածութենէն—տողերուն մէջ կը դեգերի կեանքի անհերթին զգայնութիւնը, թէեւ «բառերը, գիտես, գոյութեան փաստ չեն», բայց գրելը փաստ է այդ անհերթեթը զանցելու:

Սփիւռքահայ քերթողութեան մէջ Վահէ Օշական ինք էր, որ ուժեղ կերպով կը զգար եւ կը զգացներ անհերթին գոյութիւնը. իրմէ ետք կարծես կրկին ինկեր ենք մեր առօրեայ կեանքերուն սովորամոլութեան բերած «երջանկութեան» մէջ, մոռնալով անհերթին գոյութիւնը: ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆԻ կը յիշեցնէ մեզի ատիկա, միաժամանակ սակայն նուրբ երգիծանքով մը թեթեւցնելով անոր դժխեմութիւնը:

Տակաւին կայ գլխաւորը հարցադրումներուն, որ կապուած է գրելու արարքին՝ «թէ ինչո՞ւ կը յամառիս գրել»:

Այս ամբողջը, գոր կրնար սերը փրկել, ինչպէս համոզուած էինք ժամանակին, կը հասնի անելի դրան եւ ... չի

փրկուիր, հակառակ «Փրկեմ մեզ / սիրով սուտեն / եւ մարդկային կեղծիքեն», հետեւաբար սերն ու կեղծիքը կը միանան տեղ մը, որ կարծես ոչ միայն անել է, այլ նաեւ՝ անվերադարձ:

Բայց այս բոլորէն անդին կայ լեզուն եւ անով ապրելու ներքին պահանջը, որ Տէր Ղուկասեանի համար նաեւ պահանջ մըն է արեւմտահայերէնի գործածութեան, որովհետեւ օտար երկրի/լեզուի մը մէջ, աքսորուած մայրենիէդ, երբ անիկա ոչ թէ պարտադրանք, այլ ապրելու ձեւ-ոճ եղած է, հետեւաբար՝ ուրախութիւն, քեզ եսիդ վերադարձնող միջոց, կը մնայ գործածել միջոցներուն ամենէն անհաւանականը՝ բանաստեղծութիւնը, լեզուն գործածելու համար:

Այսքանը շատ հակիրճ անդրադարձ մըն է Խաչիկ Տէր Ղուկասեանի քերթուածներուն: Մնացեալին կրնաք ծանօթանալ ներկայացուած քերթուածները եւ իր հետ հեռակայ կատարուած հարցազրոյցը կարդալով:

Խմբագիրն ու դասախօսը ինչպէ՞ս կը գոյատեւեն մէջդ:

Խորքին մէջ, երկու պաշտօնները բառին ամբողջական իմաստով միաժամանակ չեն վարած: Դասախօսական ասպարէզս սկսաւ 1994ին երբ Միջազգային յարաբերութիւններու Մագիստրոսի վկայականս ստացայ: Այն ժամանակ «Արմենիա»ի հայերէն բաժնի խմբագիրն էի: 1997էն սկսեալ առաջնահերթաբար նուիրուեցայ համալսարանական ասպարէզին, որպէս դասախօս եւ գիտաշխատող: Այդ մէկը աւելի եւս հաստատագրուեցաւ 2005էն սկսեալ,

այսինքն՝ դոկտորայի ուսումնաւարտելէն յետոյ՝ մինչեւ 2017, երբ ասպարէզի իմաստով այլ անկիւնադարձ մը արձանագրուեցաւ: Հետեւաբար, շատ կարճ, հազիւ երեք տարի եղած է խմբագիր-դասախօսի գոյակցութիւնը մէջըս, առաջինին՝ խմբագրի գերակայութեամբ: Սակայն, երկու ասպարէզներու հասարակաց յայտարարը՝ գրելն է: Այդ իմաստով, աւելի ճիշդ կ'ըլլայ խորհրդածել գրելու արարքին անխուսափելիութեամբ յատկանշուած մասնագիտական կազմաւորումի մէջ հրապարակագրութեան եւ գիտական-ուսումնասիրական յօդուածագրութեան՝ մրցակցութեան, համադրումի եւ կարծեմ համարկումի գործընթացի մը մասին, որ իր կարգին լուսարձակի տակ կ'առնէ ամեն գրելու փորձ/փորձութեան մատնուածի համար ամենահիմնական մարտահրաւերը՝ ոճը, այսինքն՝ սեփական ոճի փնտռտուք/կառուցումը: Իմ պարագայիս այդ մէկը նշանակեց հրապարակագրական ոճի եւ գիտական արտադրութեան պարտադրանքներուն բախումն ու փոխյրացման ճիգ մը: Պէտք է նկատի ունենալ նաեւ որ երբ հրապարակագրութիւն կ'ըսեմ հայկական իրականութեան պարագային, լրագրական ճիւղին ամեն հետեւողի ծանօթ ոճային կանոնները չեն անպայման: Գիտեմք որ յաճախ գերակշռած են յօդուածներու ծաւալը, յուզականութիւնը եւ/կամ քաղաքական-գաղափարախօսական յանձնառութեան թելադրանքը: Գնահատական չեմ տար, պարզ, կ'ենթադրեմ առարկայական, իրողութիւն մըն է որ մատնացոյց կ'ընեմ: Հասարակա-

կան գիտություններու որեւէ մասնագիտութեան մէջ արտադրութիւնը, նշանաւոր research paper-էն մինչեւ, մանաւանդ, աւարտաճառներն ու հրատարակութիւնները, առաւելագոյն յստակութիւնն ու առարկայականութիւնը կը պահանջեն: Ի մասնաւորի ԱՄՆի ակադեմական շրջանակներու մէջ բաւերու ինայողութիւնն ու մտքերու յստակութիւնն ու ինքնատպութիւն/նորութիւնը դրական իմաստով՝ մրցակցային պահանջ մըն է: «Կապրիէլ Կարսիա Մարքէզէն աւելի Էրնէսթ Յեմինկուէյ պետք է կարդաս հիմա», ըսաւ դոկտորական աւարտաճառիս նախապատրաստական փուլին վերահսկող դասախօսներէս մէկը: Եթէ յաջողած եմ գրութիւններուս տալ ոճային ինքնատպութիւն մը, ապա եւ այդ մէկը հիմնականօրէն հրապարակագրութիւն/գիտական յօդուածագրութիւն այս նկարագրած տրամախոհական զարգացման արդիւնք եղած է: Չարգացում մը, որ բնականաբար, իր լրումին չէ հասած եւ թերեւս մշտական գործընթաց մըն է:

Երրորդ մըն ալ կայ՝ բանաստեղծը, որ կը թուի այս երկութիւն միջեւ սեղմուած ըլլալ, անընդհատ ճիգ թափելով ինքզինքին համար եւս տեղ բանալու ներաշխարհիդ մէջ: Կը յաջողի: Որքան բանաստեղծ ես, իմքագիր-դասախօսին հետ բաղդատելով:

Կը յաջողի: Այն իմաստով որ առիթ չեմ փախցներ օրուան ընթացքին, բոլոր պարտադիր կամ ընտրուած ընթերցանութիւններու կողքին, կարդալ քանի մը կտոր բանաստեղծութիւն — համացանցը եւ սոցիալական ցանցերը այդ

մէկը շատ հեշտացուցած են — կամ տարբեր գրութիւններու մէջ ընդգծել կամ արտագրել բանաստեղծական թրւող բաժիններ: Առաւել՝ որեւէ տեղ, բջիջայինի վրայ ըլլայ, փոքր տետրակի մը մէջ, թէ պատահական գրքի կամ թերթի էջի մը լուսանցքին, արձանագրել բառեր, քանի մը տող, որոնք յարմար պահու մը կը վերածուին քերթուածի: Կամ ոչ: Կան անշուշտ միայն բանաստեղծութեան ընթերցանութեան յատկացուած պահերն ալ — աւելի շուտ ծանօթ եւ սրտի մօտ հեղինակներու կամ ծանօթ կտորներու վերընթերցումը: Բանաստեղծ ըլլալու փորձը պահու մը ակնթարթային ներշնչումով գրի առնուած տողերը, եթէ սկզբնական ներշնչումը պահած են, քերթուածի վերածելու եւ յղկելու ճիգն է: Աւելի աշխատանք է քան ներշնչում: Բանաստեղծութեան հետ կապս այս ձեւով սահմանելով արդէն, կարծեմ, յստակ կը մընայ որ բանաստեղծ ըլլալու փորձը գոյութենական առնչութիւն մըն է, ոչ թէ ասպարէզ, ինչպէս կը սահմանէի հրապարակագրութիւնը կամ ակադեմական աշխատանքը:

Ընթերցումը շատ կարեւոր տեղ կը գրաւէ կեանքիդ մէջ: Ի՞նչ տեղ եւ ի՞նչ դերով:

Պատասխանեմ տակաւին անտիպ մանրապատմութեանքներէս մէկուն մէջբերումով.

Կը կարդամ, ուրեմն՝ կամ

Գրասեղանին վրայ կը հաւաքուէին գիրքերը: Միշտ աւելի էին թիւով: Կը կարդար, մինչ դուրսը ռումբերը կը տեղային: Գիրք կարդալու ծրա-

գիրը ապրելու ամենամանհեթեթ ապահովագրությունը կը թուլեր ըլլալ, բայց ուրիշն ալ չկար: Տարիներ յետոյ անդրադարձաւ, որ կրնար ըլլալ որ օր մը սեղանի վրայ դըրած մոմը պատահմամբ շրջեր եւ գիրքերը բռնկէին: Կամ ալ տեղատարափ անձրեւը կոխէր սենեակը եւ գիրքերը այնքան թրջուէին որ անընթեռնելի ըլլային, եւ կեանքը, ռումբերուն տակ թէ այլուր, անպիտանար այնքան, որքան Ռապիի Ալամուտտիի *An Unnecessary Woman*-ը, զինք վերածելով Չօրայր Խալափեանի «Ոմն Սարգիս»-ի, որ նոյնիսկ չհասցուց իրականացնել այն ինչ ցանկացած էր՝ «Ես կարդալով կ'ուզեմ մեռնիլ»:

The Atlantic պարբերաթերթի 19 սեպտեմբեր 2019-ի թիւին մէջ Ճօ Փինսքըր (Joe Pinsker) հրատարակած է յօդուած մը «ցկեանս ընթերցող»ի (lifelong reader) վերածուող անձերուն մասին («Why Some People Become Lifelong Readers»): Յօդուածը աւելի շուտ մանուկներու մէջ կարդալու սեր արթնցնելու հարցն է որ կը քննարկէ թուային փաստարկներով եւ մանկավարժ մասնագէտներու կարծիքներուն դիմելով: Բայց «ցկեանս ընթերցող»ի յղացքը հայելի մըն է, ուր հարազատ պատկերս կը տեսնեմ՝ «դրական սեփական պատկեր մը (self-image) որպէս ընթերցող», մէջբերելու համար յօդուածին մէջ նշուած մասնագէտներէն մէկուն բանաձեւումը:

Ե՞րբ հեռացար ծննդավայրէդ. ծնընդավայրը մեզի, սփռնաբախտութեամբ համար ոչ թէ երկրորդ հայրենիք

Է, այլ Հայաստանին հետ միատեղ, հաւասար եւ նոյնքա՛ն հայրենիք է: Քանի մը տասնամեակէ ի վեր երկու հայրենիքներդ ալ չունիս, այսինքն՝ չես ապրիր որպէս առօրեայ կենցաղ: Անոնք բաց մը ձգած ունի՛ն մտածող մարդու ներաշխարհիդ մէջ. ի՞նչ տեսակի բաց եւ ի՞նչ տարողութեամբ:

1987-ի յուլիսին: Ծննդավայրէս դուրս գալու որոշումէն առաջ, ամառ մը, ծովափն էինք ընկերներով: Դիմացը Միջերկրականն էր, այնքան ներկայ, որքան Նիկողոս Սարաֆեանի քերթըլածը, ետեւը՝ Պէյրուքը եւ անհեթեթը իր ամենասարսափելի տարբերակով, որ մարդկային յիմարութիւնն է (bêtisier, աւելի ճիշդ բանաձեւելու համար), հեռուն՝ հորիզոնն էր – ազատութիւնը, բառը որ Փօլ Էլիւար (Paul Eluard) իր հանրածանօթ բանաստեղծութեան մէջ («Liberté», 1942) ամեն տեղ կը գրէ եւ կ'ինքնագիտակցի.

Et par le pouvoir d'un mot
Je recommence ma vie
Je suis né pour te connaître
Pour te nommer
Liberté.

Հորիզոնին նայելով այն ատեն սարսափեցայ մտածելով, որ այդ պայծառ արեւին տակ, Միջերկրականին եւ երկնքին այդ կապոյտը կրնար եւ վերածւիլ բանտի մը պատուհանէն պարզըլած տեսարանի: Հարցը միայն աշխարհագրական բանտարկութիւնը չէր, այլ՝ կեանքի փորձառութեամբ մտքի զարգացման արգելակում/սահմանափակումը եւ ինքնութեան մը արժեքային կաղապարում/կաշկանդումը, որ քաղաքացիական պատերազմը մեծ մասամբ

կը թելադրէր/պարտադրէր: «Ծննդավայր», «հայրենիք»... յղացքներ են որոնք առնչուած են ինքնութեան հետ, ոմանց համար մինչեւ իսկ ինքնութիւնը կը պայմանաւորեն կամ կը կերտեն: Մինչդեռ սփիւռքեան գոյավիճակը շահնուրեան «առանց երգի նահանջ»ին *փաթեթիկմը* չէ անպայման, ինչպէս որ մինչեւ հիմա տակաւին տիրող պատում/յարացոյցը կը սահմանէ եւ կ'արտայայտուի ինքզինք կրկնող, ստեղծագործելէ յոգնած, ձանձրացուցիչ ճառերով ու քարոզներով քաշքշուող խօսոյթ/մտածողութեան մը մէջ: Սփիւռքեան գոյավիճակը սարաֆեանական «Գնացք»ն է՝

Ոչ ուժ է, ոչ ախտ՝
Մարդատեաց հոգիս,
Այլ ճամբորդ մ'աղբատ՝
Քաղաքէ մ'ուրիշ
Քաղաքի միջեւ,
Զգածիս ընդմիշտ
Եւ դեռ անորոշ
Գալիքին միջեւ:

Այդ «ճամբորդութեան» մէջն է, ահաւասիկ, որ սփիւռքեան ինքնութիւնը սահմանումի ազատութիւնը կը գտնէ՝ «մշակոյթէ մ'ուրիշ/մշակոյթի միջեւ»: Այս հետեւումով ալ կարելի է վերիմաստաւորել «ծննդավայր», «հայրենիք» եւ ինչու չէ, աւելցնել՝ «միջավայր» եւ ընդհանրապէս՝ «քաղաք», նկատի ունենալով տարբեր կեցութիւններու եւ կացութիւններու բազմամշակութայնութեան հարուստ փորձառութիւնը: Անշուշտ, առանց գոյավիճակի գիտակցութեան ազատութեան մէջ շուարումի եւ մոլորումի, անորոշութեան մատնուելու *ռիսկ*ը մեծ է: Բայց նաեւ՝ սփիւռքեան

գոյավիճակը գիտակցութիւնը ինքնութիւն որոշել/կերտելու առիթ է: Հարցը դրուած է «ծննդավայր» եւ «հայրենիք» բանաձեւումներով, որոնք բաւական յատուկ են Միջին Արեւելքի սփիւռքահայութեան համար, առնուազն մինչեւ մեր սերունդը: Բայց Արեւմուտքի, եւ անոր հարաւային ծայրամասի (Հարաւային Ամերիկա) մէջ ծնած ու մեծցած իրերայաջորդ սփիւռքահայ սերունդներուն համար, «ծննդավայր»ի ու «հայրենիք»ի տարբեր իմաստները կրնան եւ անհասկնալի ըլլալ եւ այդ երկուութիւնը կ'արտայայտուի «հայրենիք» եւ «մայր հայրենիք», կամ՝ «հայրենիք» եւ «հայրերուս երկիրը» սահմանումներով: Կարծեմ շատ բան չի փոխուիր: Կարելորդ երկուութեան գերազանցումն է, բարդոյթ կամ բարդացումէ զուրկ ինքնութեան մը ընտրութիւնը իր գոյութեանական («ես ... եմ») իմաստով, առանց որ այդ մէկը իր որոշակիութեամբ մերժէ նոյնքան կարելորդ մշակութային բազմազանութիւնը: Իմ պարագայիս, ծննդավայրիս (Լիբանան) եւ հայրենիքիս (Հայաստան) կողքին չեմ կրնար անտեսել մշտական ներկայութիւնը Ֆրանսային՝ ճեմարանաւարտ, հետեւաբար՝ ֆրանսական դաստիարակութեամբ կազմաւորուած ըլլալուս համար, բայց նաեւ շատ ֆրանսասեր մեծ ընտանիքի մը պատճառով, ԱՄՆի, ուր բարձրագոյն ուսումս ստացած եմ, եւ մանաւանդ՝ Արժանթինի այն միջավայրը, ուր ամենէն աւելի ապրած, հետեւաբար շրջապատին հետ անմիջական հաղորդակցութիւն ունեցած եմ - եւ ունիմ: Անշուշտ այս բոլորէն անկախ միշտ կը մնայ «անորոշ գալիք»ը...

Կը նախընտրես յիշուիլ կամ ծանօթացուիլ որպէս «Արմենիա»-ի խմբագիր եւ համալսարանի դասախօս: Ինչո՞ւ:

Հաւանաբար որովհետեւ այդ երկու ասպարէզներուն մէջ է մասնագիտական թէ մտաւորական արտադրութիւնս, որ կ'ենթադրեմ ամենէն աւելի հետաքրքրութիւն կրնայ ստեղծել ծանօթացուելու համար:

Տարիներէ ի վեր բանաստեղծութիւններով կ'երեւիս Սփիւռքի տարբեր հանդէսներուն մէջ: Մօտ օրէն առաջին քերթողագիրքդ ալ պիտի հրատարակուի: Ի՞նչ է դերը բանաստեղծութեան, կեանքիդ մէջ, եթէ երբեք բանաստեղծութիւնը դեր մը ունի կատարելիք մեր կեանքերուն, կամ ուրիշներու կեանքերուն մէջ:

Քերթողագիրքը՝ յուսանք, ներկայացած առիթ մըն է կարծես: Բայց հոս հոն գրուած/հրատարակուած բանաստեղծութիւններս հաւաքելու եւ առանձին հատորով լոյս ընծայելու մասին հաւանաբար չմտածէի, եթէ այդ բանաստեղծութիւնները ընթերցողներ չբաշալերէին որ այդ քայլին դիմէի: Կեղծ համեստութիւն չէ ըրածս: Պարզապէս համոզումս է, որ բանաստեղծութիւնը ըսենք «պիտանի» դեր մը չունի հարըստութեան ստեղծման ու վերաբաշխման գործընթացին մէջ — շատ դժուար է որ նոր հրատարակուած քերթողագիրք մը *պէտք սեւըլըր* ըլլայ, որուն համար ալ հրատարակչատուները իրենք բանաստեղծական հատորներ հրատարակելու եւ տարածելու նախաձեռ-

նութիւն ընդհանրապէս չեն առներ: Միեւնոյն ժամանակ սակայն, ինչպէս մեքսիքացի Տավիտ Ուերթա (David Huerta) հարցազրոյցի մը մէջ կ'ըսէ՝ եթէ մարդիկ բանաստեղծութիւն չկարդան բան մը չի պատահիր, «բայց անխուսափելիօրէն պիտի ապրին աղքատ, սահմանափակ, մոխրագոյն, փակ կեանք մը»: Բանաստեղծութիւն կարդալն ու ապա, ի հարկին, եթէ մղումը կայ, եթէ ուրիշ բան չկայ ընելիք... գրելը, նախ եւ առաջ շատ մտերմիկ նախաձեռնութիւն մըն է: Բայց, պահանջարկառաջարկի շրջագայութեան տրամաբանութենէն անդին, կայ բանաստեղծութեան հասարակական շրջագայութիւնը ո՛չ միայն գրական ու գեղարւեստական շրջանակներու մէջ, այլ նաեւ բառացիօրէն տեսանելի, օրինակի համար, փողոցը, պատերուն վրայ եւ մանաւանդ *սոցիալական* ցանցերու մէջ, ուր բանաստեղծութեան նոր ծրնրնոց մը կայ: Երբ համակարգչային գիտութիւն (computer science) կ'ուսանէի 1980ականներուն, գիտական ամսաթերթի մը մէջ հանդիպեցայ համակարգիչը բանաստեղծի վերածող առաջին ծրագրին մասին յօդուածի մը: Այդ յօդուածին մէջն էր, ի դէպ, որ առաջին անգամ ըլլալով ճափոնական հայքուին մասին կարդացի: Ծրագիրը շատ պարզ էր. պաստառին վրայ շարագրուած բառերը ըստ բախտի (random) կը դասաւորէր, ծնունդ տալով հայքուի մը: Մեծ մասը անհասկնալի բաներ դուրս կու գային, բայց հետեւողական փորձեր, նոյն բառերով երբեմն քանի մը տարբեր հայքուներ կը հրամցնէին... Մտածելու բան էր, եթէ

այդ ծրագրով կարելի էր բան-ստեղծումի մասին խօսիլ: Բայց արդեն նախանշանը տրուած էր. բանաստեղծութիւնը այսօր թերեւս ամենէն աւելի *սոցիալական* ցանցերով է որ կը շրջագայի:

Ինչպե՞ս կրնաս ներկայացնել քո՛ւ բանաստեղծութիւնդ՝ ոճական եւ լեզուական առումներով:

Քերթուածներու մէջ անխուսափելիօրէն կայ ազդեցութիւնը այն բանաստեղծներուն, որոնք մաս կը կազմեն մտաշխարհիս: Յաճախ անոնց ծայնին/տողերուն է որ կը միանամ, քիչ մը նըման ճազային բառակի մը մէջ իւրաքանչիւր երաժիշտի ու նուագարանի առանձին ելոյթի պահերուն: Այդ ձեւով է որ կը փնտռեմ իմ ոճս եւ լեզուի իմաստով արեւմտահայերէնի գործածութիւնը: Պյունկ-Չոլ Զան (Byung-Chul Han) իր «Շանզայի» (Shanzai) գրութեամբ (2011) կ'անդրադառնայ Չինաստանի, կամ ծայրագոյն Ասիոյ մէջ արուեստի գործի մը գնահատման համար իսկականի եւ ընդօրինակութեան (original and copy) արեւմտեան չափանիշի խորթութեան: Կը բացատրէ թէ չինական արուեստի հայեցողութեան մէջ չկայ արուեստի գործի մը «վերջնական ինքնութիւն» հասկացողութիւնը: Արուեստի գործը «յարատեւ փոփոխութեան» գործընթաց մըն է: Այս իմաստով, կայ արուեստի գործի մը իսկականին (original) հետքը, որ հետեւողականօրէն կը վերամշակուի: Կարծեմ ամէն բանաստեղծութեան մէջ կայ նմանօրինակ իմաստով original քերթուածի մը հետքը, որ կը վերամշակուի եւ

առանձին ինքնութիւն կը ստանայ: Գոնէ իմ բանաստեղծութիւններու մէջ ինչ որ original քերթուածի մը հետքը միշտ կայ, երբեմն բացայայտ դրսեւորումով: Մարտահրաւերը նոյն տրամաբանութեամբ անոր յարամշակման ինքնուրոյնութիւն տալն է: Այդ մէկը, կարծեմ, աւելի առնչակից է քերթուածներու ընդհանրական բովանդակութեան որ ընդհանուր առմամբ կը տեղադրուի երեք մեծ թեմաներու մէջ՝ քաղաքային առօրեան իր անուրջներու, թշուառութեանց, ծանծրոյթի եւ զգուանքի (Sartreան nausée) *տեքնոլոգիայի*, գոյութենական առանձնութիւնը Camusեան անհեթեթի իմաստով, եւ սեռային ցանկութեան մղումը (impulse) Ֆրեյտեան Էռոսի եւ Թանաթոսի լարւածութեան վայրագութեան մէջ: Կը փորձեմ ոճս պարզ պահել, բառերը խընայել, նախադասութիւնները սեղմել՝ քերթուածին մէջ զգացումները բացառելու եւ զգայնութիւններն ու ապրումները կարելի եղածին չափ նիւթականօրէն փոխանցելու կամ հասանելի դարձնելու համար: Այնքան նիւթականօրէն որ քերթուածի ընթերցումէն յետոյ լռութիւնը, պարապը, անշարժութիւնը, հետեւաբար ամէն *միաթիւսկ* մի կամ transcendenceի փորձութեան անկարելիութիւնը անժխտելի իրականութիւն ըլլան, կամ այդ իրականութեան կենդանի փաստը տրուի:

Ծանօթ ըլլալով սպանագիր գրականութեան եւ երկերը իրենց բընագրով կարդալով, կրնա՞ս ըսել թէ այդ ընթերցումները ապրած են մտածելակերպիդ կամ գրելակերպիդ վրայ:

Շատ: Եւ ո՛չ միայն բանաստեղծները: Արժանքին փոխադրուելէս առաջ ծանօթ էի Խորխէ Լուիս Պորխեսին (Jorge Luis Borges), Կապրիէլ Կարսիա Մարքէզին (Gabriel García Márquez) եւ Մարիո Վարկաս Լյոսային (Mario Vargas Llosa), բոլորն ալ թարգմանութիւններու միջոցաւ: Գրականութիւն կարդալու չափ սպաներէնի ծանօթանալէս յետոյ այդ բոլորը եւ շատ աւելի, իրականութեան մէջ ամբողջ աշխարհ մը յայտնաբերեցի շատ տարբեր ու հարազատ զգայնութեամբ: Յիշած երեք հեղինակներուս կողքին շատեր կրնամ նշել, բայց այդ մէկը հարցումին պատասխանը կրնայ շեղել: Բայց չեմ կըրնար չնշել ուրուկուկայցի Խուան Գարլոս Օնեթին (Juan Carlos Onetti), որ կարծեմ ամենէն աւելի կազմաւորած է գրական ներաշխարհս: Այն իմաստով որ երբ քերթուածի համար քանի մը տող կ'արձանագրեմ կամ յետոյ վրան կ'աշխատիմ, Onetti, որ ի դէպ բանաստեղծութիւն չէ գրած, նոյնքան ներկայ է, որքան Սարաֆեան, Baudelaire կամ Bukowski, նշելու համար քանի մը բանաստեղծ, որոնց գործերով է որ բանաստեղծութիւնը կեանքը ընկալելու եւ ապրելու ձեւի վերածուած է: Onettի 1987ին լոյս տեսած Cuando entonces (սպաներէն դարձուածք մը, որուն բառացի թարգմանութիւնը «երբ ուրեմն» է բայց հայերէնով նոյն իմաստը չի տար) վիպակը եղաւ առաջին սպանագիր գործը որ կարդացի ծայրէ ծայր: Աւելին, վիպակը ամեն տարի վերընթերցուող գիրքերու շարքին է, ընդհանրապէս սեպտեմբերին որ հարաւային կիսագունդին համար գարնանամուտ

է եւ վիպակը կը սկսի գարնանամուտին յատուկ փոթորիկով մը, որ Սանթա Ռոզա կը կոչուի: Եթէ Մարքէզ Էպիքական Մաքոնտոն ստեղծած է որպէս լատինամերիկեան գրականութեան, ի մասնաւորի այն *ժանր*ին որ ծանօթ է որպէս Կախարդական Իրապաշտութիւն, վայրը, Օնեթիի պարագային Սանթա Մարիա քաղաքն է, որուն ընդմէջէն կարելի է գրականօրէն ընկալել/ապրիլ Լա Փլաթա գետի ափերուն քաղաքները, ի մասնաւորի Պուէնոս Այրէս եւ Մոնթեվիտէօ: Այդ ընկալումը թոյլ տուած է պատերազմեան Պէրուլթէն կամ իտէալական Փարիզէ մը անդին քերթուածացնել այն, ինչ նախորդ պատասխանին մէջ բանաձեւեցի որպէս քաղաքային առօրեայ:

Քերթուածներդ կարդալով կը նկատեմ, թէ օտարամուտ բառեր կը գործածես յաճախ: Ի՞նչ է կեցուածքդ արեւմտահայերէնին հանդէպ՝ սրբակրօն մօտեցո՞ւմ, թէ՞ աւելի թոյլատու մօտեցում օտարամուտ տարրերու. ինչպէ՞ս կը բացատրես այդ կեցուածքը:

Սփիւռքեան գոյավիճակի պայմաններուն մէջ արեւմտահայերէնի հանդէպ սրբակրօն մօտեցում մը կրնայ յանգիլ գրական ստեղծագործութիւններու, որոնք իրենց լեզուական բիւրեղութեան պատճառով քաշողական չըլլան արդէն ոչ այնքան զանգուածային ընթերցողներու շրջանակի մը եւ մինչեւ իսկ կրնայ խորթացնել, օտարել հաւանական ընթերցողները: Այս չի նշանակեր, որ անհրաժեշտ չէ ճիգ ընել գրական կտորի մը տարրերու առաւելագոյն ա-

րեւմտահայացման: Ընդհակառակը, այդ ձեւով է որ արեւմտահայերէնը պիտի զարգանայ: Եւ եթէ սփիւռքեան Վայրին մէջ գրական ստեղծագործութիւնը կենդանի պիտի ըլլայ, ապա եւ ան հարազատ պիտի ըլլայ այդ Վայրին, ուր ոչ-հայկական (կը նախընտրեն «օտարամուտ»էն) տարրերու ներկայութիւնը իրողութիւն եւ առօրեայ է: Յետեւաբար, եթէ սփիւռքահայ գրականութեան մէջ արեւմտահայերէնը պիտի զարգանայ եւ ոչ-հայկական տարրերու օգտագործումը անխուսափելի է, ապա եւ բնաւ հարց պիտի չըլլայ: Գրիգոր Պըլտեանի *Կրկնագիր մարդը* (2015) գործին մէջ կը յիշուի որ 1960ական թուականներուն Վահէ Օշական յղացած է մեծ ծրագիր մը՝ *քենի* երթալ եւ հոն փնտռել կենդանի լեզուն, որով եւ գրականութիւն կերտել: Այդ հրաշալի ծրագիրը չէ իրականացած: Բայց, գերագոյն օրինակ մը տալու համար, Պըլտեանի արձակը կենդանի վկան է թէ ինչպէս սփիւռքահայ գրականութեան մէջ արեւմտահայերէնը կը զարգանայ առանց իր միջավայրի հարազատութիւնը կորսնցընելու, ի խնդիր լեզուի բիւրեղութեան պահպանման սրբակրօն մօտեցումին: Գրականութենէն անդին, Վահէ Պէրպէրեանի երեւոյթը այլ փաստ մըն է արեւմտահայերէնի կենդանութեան, ստեղծագործ կարողականութեան եւ զարգացման սփիւռքեան գոյավիճակի պայմաններուն մէջ: Բանաստեղծութիւններու մէջ կը փորձեն սփիւռքեան գոյավիճակի միջավայրին հարազատութիւնը պահել, թէկուզ եւ յաճախակի դիմելով ոչ-հայկական տար-

րերու: Յուսամ որ ան նաեւ արեւմտահայերէնի զարգացման նպաստէ:

Երբ արեւմտահայերէնը դադրած է Սփիւռքի կարեւոր գաղութներուն մէջ՝ ԱՄՆ, Հարաւային Ամերիկա, Ֆրանսա ...առօրեայի եւ աշխատանքի լեզուն ըլլալէ, եւ նկատի առնելով թէ լեզուն որքան բան կը կրէ իր վրայ՝ աւանդութիւն, կենսահայեացք, բարքեր եւ այլն, ո՞ր պէտք է փնտռէ կամ տեսնէ սփիւռքահայը իր ինքնութիւնը, լեզուէն անդին:

Կը պատասխանեմ այլ մանրապատմութեամբով մը.

Արեւմտահայերէն

Այն ինչ պիտի փորձեմ պատմել իրական չէ: Ըսել կ'ուզեմ գրականութիւն չէ: Ես ինքս գրող չեմ եղած երբեք: Ոչ ալ կը հասկնամ այն լեզուն որով կ'արտայայտուիմ: Օր մը, անկարելի է ճիշդ թըլականը յիշել, մտայ Second Life համացանցային կայքէջը, ուր խաղի համար, որոշեցի գրողի կերպար մը ստեղծել: Առիթը տըրւեցաւ լեզու մը ընտրելու եւ պատահաբար ընտրեցի այս մէկը: Չէի գիտեր անշուշտ թէ յետոյ ինչ պիտի ընէի, բայց որոշեցի հետեւիլ իրադարձութիւններու տրամաբանութեան առանց շատ հասկընալ փորձելու: Ի վերջոյ անծանօթ լեզուով գրող մը ըլլալը խաղ էր միայն: Չեմ գիտեր ինչպէս բայց այս երկրորդ կեանքս վերապրեցաւ համաշխարհային պատերազմին, որ համաձայն ինծի հասած տեղեկութիւններուն,

մարդուն տեսակը բնաջնջեց երկրագունդի երեսէն բայց պահեց իրերը: Վստահ եմ որ ես ինքս ալ չեմ վերապրած: Իրենք իրենց մասին նոյն կարծիքին են բոլոր անոնք որոնց կը հանդիպիմ, կը ծանօթանամ եւ կը մոռնամ մինչ կը շարունակեմ գրել: Ուրիշ բան չեմ կրնար ընել արդէն: Դատապարտուած եմ յաւերժօրէն գրելու: Չեմ գիտեր թէ ուշադրութիւն կ'ընէք երբ ինծի կը նայիք գրած

ժամանակս: Կը տեսնէք դէմքիս վրայի քմծիծաղը որ, պարզ է, յաւերժացած է որովհետեւ գրեթէ բնագոյաբար գծագրուեցաւ երբ որոշեցի այս լեզուով գրել: Յիշելու կարողութիւն չունիմ անշուշտ յաւերժութեան մէջ, բայց քմծիծաղիս պատճառը գիտեմ. այս լեզուն ընտրեցի, որովհետեւ այն լեզուներուն շարքին էր որոնք դատապարտուած էին կորսուելու:

Գրոժ՝ Վալզերն Բորտունայի

ԱՆՎԵՀԵՐ ԵՒ ԿԱՐԵՎԵՐ

ՎԵՀԱՆՈՅՇ ԹԵՔԵԱՆ

Այնքան խօսեցայ, անքան աղօթեցի որ վերջապես յայտնուեցաւ Աստուած. «Ի՞նչ կ'ուզես, աղջիկս», ըսաւ:

«Մեզի խոստացած էք որ մահուընէ ետք աստեղերը պիտի գանք: Բայց մենք կեանքը կը սիրենք: Նոյին պէս իննը հարիւր տարի պիտի չապրինք: Շատ շատ հարիւր տարի սահմանած էք մեզի: Հարիւրը ընդունուած սահմանն է, քիչեր կ'անցնին սահմանը, բայց մեծամասնութիւնը կամայ-ակամայ մինչ այդ անդենականի ճամբուն մէջ կ'իյնայ: Ի՞նչ կ'ըլլար եթէ այսքան աղէտ, ու արհաւիրք, հիւանդութիւն ու ողբ չսփռէիք մարդկութեան վրայ: Եթէ հաւատանք որ Դուք էք տիեզերքի արարիչը, տէրն ու տիրակալը, եւ առանց Ձեր արտօնութեան «տերեւ մը իսկ չչարժիր», ահա եկեր եմ հասկնալու Թագաժառիրին զոյութիւնը մեր կենսախայտ կեանքին մէջ: Ունինք չունինք մարմին մը եւ հոգի մը ունինք: Այս համաճարակը մեր մարմինն իսկը կ'անիծէ, հոգին ալ մեր սիրելիներուն կը յանձնէ որպէսզի կսկծան եւ անոր հանգիստը աղերսեն»:

«Ճակատագիր», մոմռաց:

«Մահկանացուներու համար «ճակատագիր»ը Երջանկագիրի գոնէ շուքը թող ունենայ: Կեանքը այնքան կարճ է, տառապանքը՝ այսքան մեծ»:

«Ես մարդ արարածին Ազատ Կամք տուած եմ»:

Ազատ Կամքին տուփը դիմացի ապառաժին վրան էր, ամուր փակած: Ազատութիւնը կաշկանդուած էր Ազատ Կամքին: Քաշեցի քաշքշեցի տեղէն հանեցի, ամուր բռնած գացի հրեշտակներուն բով: Անոնց բարակ շրթներուն երկայն ժպիտներ գծուեցան, երախտապարտ էին որ զիրենք միշտ անաղարտ լոյսի տակ ներկայացուցած էի:

Հրեշտակներուն հետ նստայ խորհրդակցութեան:

Առաջին,— ըսի,— Գաբրիէլը եթէ հրեշտակապետ է՝ կը նշանակէ թէ իրեն օգնականներ ալ կան, որոնց գործը թերեւս մահանալիքներուն ցանկը պատրաստելն է: Այդ մահասարսուռ հրեշտակին թեւերը կտրեցէք, գիշեր-ցերեկ տունէ տուն թող չթռչի: Մարդիկ իր սարսափագրու թափանցիկ պատմութեանը տեսածնուն պէս կը մեռնին: Գաբրիէլը զանգուածային ոճրագործ համարելու՝ ցկեանս բանտարկելու էք: Մարդկութիւնը այլեւս չ'ուզեր երկինքներէն մահաբեր բաներու հանդիպիլ:

«Իսկ չէ՞ք գիտեր թէ ներկայիս կ'ապրի՞ք արդէն զանգուածային մահափիւռութեան մէջ, այս երկրին մէջ իսկ», ըսաւ անոնց ամենէն տարեցը:

«Ի՛նչ «այս երկիր», այս պահուն ամբողջ մոլորակն է մահաշունչ», գլուխը տարուբերեց ուրիշ մը, որուն ձայնէն յայտնի էր թէ վիճաբանիլ կը սիրէ:

Յրեշտակները թռչելու փափաք չունէին այլեւս, քիչ մը մարդոց ի՛նչ եղածը հասկնալ կ'ուզէին, թելերնին վար իջեցուցած քով քովի նստան:

«Մեզմէ անոնք որ պատերազմ տարագրութիւն սրիկայութիւն տեսած են,— բացատրեցի,— Այո՛, զուլում տեսնողներս ճակատագրապաշտ դարձած ենք, կըրնանք չիյնալ խոռոչներու մէջ, տարբեր դիրք ճշդել: Բայց այդ դիրքին ճիշդ ամօշելը կ'անցնի երեք ամիսէ աշխարհը ահ ու սարսափի մատնած աներեւոյթ, անագորոյն գերգորութիւն մը: Թագ ունի՝ սակայն կը սպաննէ, յանցաւորը ինք է՝ քեզ կը դատապարտէ: Դեմք չունի՝ կը սարսափեցնէ: Ծանրութիւն չունի՝ մարմին կը քարացնէ: Ինքը սանձարձակ կ'ապրի՝ քեզ անկողնին կը քամէ: Ձեռք չունի՝ քթածակերէդ կը մտնէ, կոկորդո կայարան կարծելով կը նստի յետոյ կ'իջնէ խռչափողիդ աստիճանէն մինչեւ թոք եւ անոնցմէ ալ անդին կը մագլցի կը սուզուի, կենդանիներուն ամենէն համբերատարը նկատուող ընգղայի պէս (octopus) նենգ ու անշարժ կը սպասէ, որպէսզի մէկէն ի մէկ թունաժետ փակի: Աչք չունի՝ քեզ տեսլահար կ'ընէ, ինքը համը՝ մարդոց հառաչել, լացնել կու տայ: Յեռու չի կրնար թռիլ, բայց ձեւը գտեր է, թոքիդ խորերէն խերդ կ'անիծէ: Ձեռք չունի՝ խեղդամահ կ'ընէ: Մէկ խօսքով մայրերնիս կը լացնէ»:

— Յայտնի է որ բարկացած է, շատ պիտի խօսի,— ըսաւ նարնջագոյն աչքերով հրեշտակը եւ հեռացաւ:

«Մենք հպարտ էինք, որ մարդու պէս կ'ապրէինք: Ուրախ ըլլալու տօներ հնարած էինք, իրարու կ'օգնէինք: Արցունքը մեզի կը պահէինք, ժպիտը կը բաշխէինք: Ոմանք կը խողխողէին, կը յափշտակէին, կը ստէին, կը բամբասէին, ուրիշներու կեանքը դժոխքի կը վերածէին: Կը բռնաբարէին ու աւար կը դիզէին: Անհանդուրժող ու նենգ էին, իրենց նման չեղողներուն կեանքը կը խլէին: Ամբողջ ցեղ մը ոչընչացնել կը ծրագրէին: Մենապետութիւն կ'ուզէին, կ'աքսորէին ու կը գնդակահարէին: Ուրիշ երկիրներու սահմանները կը յափշտակէին: Խելագար մոլուցքով, քրքջալով Քաղաքակրթութիւնը կը փճացնէին: Համոզուած էին Անարդարութիւնն է արդարը: Իրենց շահերուն ընչաքաղց՝ ուրիշներուն տազնապը կարելոր չէր»:

«Ուրեմն Յայր Աստուծոյ պատիժն է այս համաճարակը», ճարահատ գլուխը տարուբերեց դեղին աչքերով հրեշտակը:

«Պատիժը յանցաւորը պէտք է կրէ: Ժահիրը չի զանազաներ. աներեւոյթ ու տայնները լարած իր մահացու ցանցին մէջ կը քաշէ մեծագոյն ճարտարութեամբ: Ոմանք կրնան մագապուրծ ազատիլ. ոմանք ցաւագին կը մեռնին:

Այո, կան միլիոններ, որ մարդկային վեհութիւն չունին, բայց անոր դիմաց՝ պիլիոններ որ մարդկայնապաշտ են, սրտի հզօրութեամբ ու ճակտի քրտինքով կ'ապրին: Մէկ կեանք ունինք բազմապիսի տառապանքներով»:

«Ինչո՞ւ կ'ուզէք ապրիլ այսպէս. ի գին ամէն բանի»:

«Որովհետեւ Կեանքի միլիոնաւոր շերտերէն մէկը, քանի մը հարիւրը, կամ

ամբողջությամբ կը սիրենք: Մենք կեանք կ'ըսենք՝ ամբողջությամբ կը հասկնանք, իրագործում կը հասկնանք, անհասանելիին անըմբռնելիին մատչելու կարողություն կը հասկնանք: Սէր ու խայտանք ու նուիրում կը հասկնանք: Կեանքէն մեծ ըլլալու, յաւելեալ լոյս ընծայելու պատասխանատվութիւն կը հասկնանք:

Գաղափարապաշտ ենք՝ մինչեւ վերջին շունչը կը պայքարինք:

Անօթի կը մնանք եւ արուեստ ու գիտութիւն կը ստեղծենք: Կրակը յատակէն կը փչենք, հոթիմը կ'արծակենք ուրիշ մոլորակներ, կը նկարենք հմայիչ գոյներով — մեծ յոյս ունիք որ անտեղերը շնչող հոգիներ կան: Բանէ մը չենք ընկրկիր, ովկիանոսին յատակը կը խուզարկենք: Գիշակեր գազանները մենք չենք ստեղծած, բայց կը պաշտպանենք: Միլիոնաւոր դարեր առաջ ապրած կենդանիներն ու բրածոները, քարանձաւներուն մէջի նկարները, ու մեր նախահայրերուն շինածները մանրակրկիտ կ'ուսումնասիրենք»:

«Ի՞նչ հարկ կայ միլիոնաւոր դարեր առաջ ապրած արարածները ուսումնասիրելու», հարցուց մուգ կապոյտ աչքերովը:

«Գիտութիւն: Միտքը կ'ուզէ ըմբռնել ամեն երեւոյթ որ գոյութիւն ունի: Ե՛ւ, կան բնագանգական երեւոյթներ: Միայն խորանալով եւ հասկնալով է որ կը յաղթահարենք անճանաչելին, անհասկնալին, անսահմանութիւնը, երկիւղը, վրտանգը: Ուր անգամ Յիմալայեան լեռը բարձրացած լեռնագնացի մը հարցուցած են «ի՞նչը կը մղէ քեզ, մահուան գնով իսկ, բարձրանալ այս ահաւոր լեռը», պատասխանած է «Քանի որ կայ» (Because it's there!): Պէտք է գիտութիւնը ունենանք մեր տեսածին, չտեսածին: Երկրագունդին ինչո՞ւ գոյութիւն ունենալը ինչպէս այսպէս ըլլալը: Մեծ Պայթիւն մը եղաւ, աստղաբեկո՞ր մը ուղղութիւնը շուարեցաւ, ջուրերը սահմանները ընդարձակեցին, ցամաքը բաժնեցին բաժնեցին: Կապոյտը առատ, կանաչը յուռթի: Ծիածաններ, ծիածաններ ամեն կողմ: Բայց մենք տեղերնիս տիտիկ ընողը չենք:

Անթարքթիքա կ'երթանք ուր լման վեց ամիս ցերեկ է, վեց ամիս գիշեր. եւ որովհետեւ այս կացութիւնը կրնայ հոգեկան խախտում յառաջացնել՝ հոգեբոյժներ կը տանինք մեր հետ: Անպայման պէտք է խորաչափենք սառցակոյտերը. նկարենք թափանցիկ ձուկերը. հասկնանք քանի միլիոն տարի տեւած է սառցալեռներու կուտակումը. ո՞ւր կը քնանան ճերմակ արջերը: Որեւէ երեւոյթի կ'ընկերակցի՝ ինչպէս ինչու որքա՞ն ժամանակ է-ի պրպտումը:

Միլիոնաւոր հետախուզական կեդրոններ, տարրալուծարաններ ունինք, ուր հիւանդութիւններու համար դեղ ու դարման կը պատրաստենք: Բարեգործ ենք, ո՞ւր աղէտ կայ, կը հասնինք: Կրօններուն տեսակ-տեսակը ստեղծած ենք: Բարելոնի լեզուները բան մը չէին մեր գործածած լեզուներուն, բարբառներուն հետ բաղդատած: Իսկ ինչ որ կ'ընենք ու կ'իրագործենք, եւ կամ սրբագրել կ'ուզենք՝ կը հրատարակենք ու կը հրատարակենք. որքան հրատարակենք՝ այնքան ծառ կը տնկենք: Մարդկային կացինը, բնութեան լափիզող կրակի երախը՝ կ'ածխացընեն անտառները, ծառը նորէն կը յայտնուի: Կենաց Ծառ է»:

«Բայց ձեր գաւաթին կէսը լեցուն է միայն, միւս կէսը պարապ է»։ այս անգամ վարդագոյն աչքերով հրեշտակը խօսեցաւ։

«Գտած եմ ձեւը,— պատասխանեցի ինքնավստահ,— այդ պարապ մասը կը կտրեմ կը նետեմ։ Թանկագին ադամանդին՝ արժեզուրկ ապակին չի դիմանար»։

«Բայց ինչպէս կրնաք դիմադրել բնութեան՝ աղէտներուն», շարունակեց կանաչ աչքերը չփչփացնող հրեշտակը։

«Բնութիւնը մեր կեանքի զարդն է, կը զուգենք կը զարդարենք. ինչ կայ չկայ բնութեան մէջ՝ կը հետաքրքրուինք։ Բարձր սար է՝ կը մագլցինք, կիրճ է՝ անվեհեր կը քալենք, օդապարիկներուն մէջ արծիւ կը դառնանք։ Վերնոլորտը ապշեցուցած ենք մեր սրընթաց օդանաւներով, հակառակ որ բարձրաթռիչ թռչունները կրնան տապալել զանոնք։ Մինչեւ իսկ ջրվեժներէն տակառով սահիլ գիտենք։ Ինչ որ անկարելի կը թուի՝ անպայման պիտի յաղթահարենք, մեր կեանքի գնով իսկ։

Յիմա մեր մղձաւանջը աշխարհի մարմինը եւ կենսոլորտը մաքրելն է։ Կանաչապատում. օդը պիտի առողջացնենք, հողը մեր թափած աղտերով այլեւս պիտի չծանրացնենք։ Մեր զաւակներուն աւելի լաւ ու ապահով աշխարհ մը պիտի կտակենք»։

«Այնքան պատասխանատուութիւն ունիք, գիշեր-ցերեկ աշխարհը երանելի տեղ մը դարձուցեր էք, երբ մենք միայն կը թեւածենք ու կ'երգենք», յայտնեցին մեղմ մանիշակագոյն գոյգ մը աչքեր։

«Բայց դուք անո՞ր համար ստեղծուած էք։ Մեր երեւակայութիւնը կը գեղեցկացնէք. խորաններուն, թանգարաններուն թեթեւութիւն կը բերէք։ Միայն թէ Գաբրիէլին հարցը լուծեցէք»։

«Ըսէք, խնդրեմ, մեր ապրելու հզօր տաղանդին դեմ ինչո՞ւ մահասփիւռ վոհմակներ կան։ Կեանքին իմաստ, մինչեւ իսկ մահուան խորհուրդ տուող մարդկութեան գլխուն ինչո՞ւ կան բնութեան աղէտները՝ երկրաշարժ, սոււնամի ու կայծակ, հրաբուխ ու հողմամբրիկ, համաճարակ, դժոխքի կրակներուն մէջ ապրելու վախ, ան ալ՝ յաւիտեան։

Յիմա աշխարհին միւս անկիւնը մարդիկ պժգալի առնետի (որ արդէն համաճարակներու պատճառ եղած է, երբ իրենք հինգ հազար տարիէ բանտարկուեր էին իրենց երկիր-ամրոցին մէջ), եւ բուի եւ օձի միս կերեր են, ուսումնասիրեր են. անոնք ալ անսահման վրիժառու՝ աշխարհակալ բանակներու ժահրեր հաներ են։ Չինացիները հարցը պարտկեր են ենթադրաբար, զայրացած խելագար մանրէները մարդկութիւնը փճացնելու համար վրիժառու կատաղանքով, սուսիկ-փուսիկ երկրէ երկիր սպրդած՝ համայն մարդկութեան վլվլուկ ու ողբ բարձրացնել կու տան։

Միացեալ Նահանգներու նախագահը «Ասիկա մեծ բան մը չէ, ֆլու է, ըսաւ, Չատիկին եկեղեցիները պետք է լեցունին, հերիք է տունը նստին գործատէրերը, պաշտօնեաները, ուսումնական մարդիկը, պետք է աշխատին. պետք է կեանքը բնականոն դառնայ երեք շաբաթէն»։ Իր խորհրդատուները աղէտին ահաւորու-

թիւնը բացայայտեցին, սահմնկեցուցիչ ըլլալը նկարագրեցին, մտիկ չըրա՛ւ, մինչեւ որ անդրադարձաւ թէ ժողովուրդին խելացի, կշռադատող մասը բարկացած է իր դէմ, մանաւանդ՝ կրնայ չվերընտրուիլ: Յնարքը մէկ երկվայրկեանի մէջ լեզւէն դուրս թռաւ— «Ամէն մանրէ կ'անհետի, ըսաւ, եթէ մարդիկ տան հականերխիչ քիմիական նիւթերը սրսկեն իրենց մարմիններուն մէջ. թոքերը կը մաքրուին. վերջացաւ գնաց»:

Միւս կողմէ՝ գիտնականներ գիշերը ցերեկին խառնած թագաժահիրին գլուխը ճգմեն պիտի, բայց մինչեւ որ աժդահան սպաննելու յատուկ զէնքը գիտնան ու պատրաստեն:

Մեր տուններուն մէջ պարտադիր փակուած, վախով-դողով ինչպիսի կսկիծ, միաժամանակ աննկուն կամք կը տեսնենք: Առողջապահութեան ծիրը որդեգրողներու, ինչպէս նաեւ կամաւոր բանակներու ժամանակի խտութիւնն ու անմնացորդ նուիրումը կը բազմանայ սուլող վիրակառքերու հետ: Մարդկային կեանքը փրկելու անձկութիւնը ոյժ ու կորով եւ անքնութիւն կուտայ: Յուզում ու արցունք կը հեղեղուի: Ճամբաները մէկ տեղ միայն կը հասցնեն՝ հիւանդանոց: Մինչ այդ՝ բնակիչներ իրենց պատշգամներէն, հրշէջներ չորս կողմէն վառվռող կարմիր լոյսերով, ամէն առաւօտ եւ իրիկուն ճշդուած ժամու մը միահամուռ ծափահարութիւններով, թմբուկներով ու փողերով կ'ողջունեն հիւանդներուն լաւացնելու համար մարտնչող բժշկական ամբողջ համակարգը: Միլիոնաւոր անկողիններու, հարիւր հազարաւոր դագաղներու գոյութիւնը մեր ոսկորները չի՞ սառեցներ: Իսկ մեր նահանգապետները՝ անհրաժեշտ սարքերը ապահովելու, եւ քաղաքացիները իրատես դարձնելու կողքին, նաեւ աննկուն յամառութեամբ «ամէնքս միասին պիտի յաղթահարենք» կը կրկնեն ամէն օր հեռատեսիլի կայաններէն: Սիրելի հրեշտակներ, դուք այդքան բարձրերէն ինչպէ՛ս պիտի գիտնայիք այս բոլորը. Կեանքի ու Մահուան միջեւ մեր արհաւիրքի կողքին՝ մեր սրտադող ու սրտագօր պայթա՛րը»:

«Բայց ինչպէ՛ս կը յայտնուին թագաժահիրին նշանները», սրճագոյն աչքերով հրեշտակը կ'ուզէր համաճարակի ծալքերը բանալ:

«Օհօ՛, անվերջանալի ախտանշաններ են. նախ կան երեք սարսափազդու սուրհանդակները.— ջերմութիւն հազ եւ շնչառութեան նեղութեան: Օժանդակները՝ գլխացաւ, կոկորդի ցաւ, սիրտխառնութեւ, փորհարութիւն, մկանային ցաւ, կոտորտութեւ, շրթունքը կրնայ կապտիլ, աչքը կրնայ դեղնիլ:

Յերիք չէ մեր առօրեայ վախը, ամէն օր ուրիշ նշան մըն ալ կ'աւելնայ ժահիրը բնութագրող: Ոտքի եղունգը կրնայ կապոյտնալ կ'ըսէին երէկ, այսօր կ'ըսեն՝ որ չէ՛ կը դեղնի, ստիպուած ոտքերդ կը գննես ճիշդ պատուհանի լոյսին տակ: Քիչ մնաց պիտի ըսեն՝ եթէ մազերդ սկսած են շատ արագ երկարիլ կամ տարօրինակօրէն սպիտակ դառնալ՝ վայրըս ունիս. եթէ պանան ուտելու մեծ ախորժակ ունիս՝ վայրըս ունիս, եթէ այս օրերուն քարթուններ դիտել կը նախընտրես՝ վայրըսը մէջդ է, եթէ կը մտածես տունդ ծախել երթալ՝ ինչո՛ւ պիտի ընէիր եթէ

վայրըս չունենայիր: Նեղուած՝ օր ցերեկով տանդ բոլոր լոյսերը վառել ուզես՝ վայրըսը հասած է: Այն օրը որ հեռատեսիլէն լուրերը մտիկ չես կրնար ընել կը նշանակէ արդէն վայրըսը հաստատուած է մէջդ եւ քեզ փոխադրած՝ հիւանդանոց:

Ուշ գիշերին կ'անդրադառնաս թէ ծանօթներուդ մեծ մասը կ'ես գիշերէն մինչեւ արշալոյս՝ ամօժեմն հեռախօսի կամ խելախօսի վրայ է – քաղաքական հարցեր կը վերլուծեն, Հայաստանի իշխանաւորներուն գործունէութիւնը մէկ նժարէն միւսը կը փոխադրեն. իսկ հայ եկեղեցին միշտ պատնէշի վրայ՝ պատարագ կը մատուցանէ, կը քարոզէ, կը յորդորէ, ծայրէ ծայր դատարկ նստարաններու դիմաց, կամ ալ իրենց սեփական տուներու պաշտպանութեան տակ: Գիր-գրականութեան, նկարչութեան, երաժշտութեան ու այլ արուեստներու հետ աղերս ունեցողներ կը ներկայանան, կը ներկայացուին: Բառերու սահմանումները կ'ընդարձակուին: Ամենէն ճոխը ուտեստեղէնի նկարներն ու բաղադրատոմսերն են, բերնիդ ջուրերը կը հոսեցնեն՝ իրենք փակած կը մնան պաստառին վրայ: Փոքր քոյրս արդար համբաւի տիրացած է այդ մարզէն ներս: Կարծիք յայտնողներու փաղանգներ կան, «ես ալ հոս եմ» ըսել կ'ուզեն: Տարեդարձ է՝ շնորհաւորէ ուրախացուր. թոռնիկի նկմը է,– իմս ալ ներառեալ,– «աման սիրեմ» ըսէ, շարժուն նկարիկ մը դրկէ: Արագընթաց զարգացողը սակայն երգիծական գիծն է. դարմանարար է երբ երգիծանք մը կամ նկար մը կայ: Լայք կ'ընես կը գնահատես:

Իմ հինգ հարիւր բարեկամներու ցանկիս մէջ հերոսը՝ իննիսուներկուամեայ ներհուն մտաւորական Թաթուլ Սոնենց Փափագեանն է. ամէն օր արուեստով յորդուն իր գեղանկարները կը դնէ, կամ ինքնակամ բարձրաճաշակ թարգմանութիւն բանաստեղծութիւններու, ատենը մէյ մը ալ՝ իր բանաստեղծութիւնները: Կը զարմանաս ու կը հիանաս:

Կայ նաեւ Կարօ Արմէնեանը, տնտեսագէտ ու բանաստեղծ, դաշնակցական ու հայածուծ. իր երիվարաբայլ բանաստեղծութիւններով, մեր ժողովուրդի հին արժեքները ներկայացնելու բժախնդրութեամբ, քաղաքական վերլուծումներով ու բարեբեր լուծումներու ամաչարկներով – անոնք Նիւ Եորք Թայմզի մէջ պէտք է հրատարակուէին, մեր ժողովրդական պաստառներուն, թուղթերուն վրայ կը յայտնուին:

Հին ու նոր ծանօթներ որոնց տասնամեակներէ ի վեր չէիր հանդիպած, դիմատետրին վրայ այցելութեան կու գան, տաքուկ-տաքուկ կը խօսինք:

Մինչ այդ վայրկեանը վայրկեանին ուշադրութեան կը հրաւիրեն պաստառին վրայ ելած կարեւոր եւ անկարեւոր լուրերը: Կողոպուտը շատցած է. թմրեցուցիչ ծախողները ետեւ ետեւի կը ձերբակալուին, ծերերը հոյլ հոյլ կը մահանան, դատարկ պողոտաներու մէջ արկածները դադար չունին: Թուաբանակը կայ Նիւ Եորքի իւրաքանչիւր քաղաքի մէջ վարակուողներուն եւ մահացողներուն: Մեր Փարամըսը երկրորդ ամենէն շատ հարուածուածն է: Դուրս չելլեն՝ ժահրը հետդ ներս կը մտնէ:

Դեռ՝ պաստառին վրայ բանե-բամպակե լուր չունեցող, իրենց ոչխարը առաջ բռնողներն ալ կան: Եենքիզ մում գնե երկու շիշ՝ երրորդը ձրի է: Կենդանի որդեգրեցեք, ամիսը միայն քսան տոլար է. մինչ այդ շունը ողորմելի կը նայի քեզի: Մեր վաճառատան մեջ պատահած չէ որ հագուստեղենի վրայ քսան առ հարիւր գեղջ ըլլայ. առաքումը՝ ձրի: Եթէ դուրս պիտի ելլէք՝ ահագանգող սուլիչ մը ունեցեք: Բժիշկներուն դարմանատուներէն հականեխիչներ, բերանակապեր, ձեռնոց ալ բոլով պատրաստուած օճառներ, քիմիական թաց թաշկինակներ, բոլորը անհետացած են: Կ'ուզես Ամազոնէն գնել կը նշեն թէ հագիւ երկու ամիսէն կը հասնի. նախապատուութիւն կը տրուի հիւանդանոցներուն: Երկու ամիսէն ես ո՛ւր կ'ըլլամ արդեօք: Բայց աշնան նորէն պիտի գայ եղեր սա խայտառակը. ապապրեմ ապահովեմ, ինչ կ'ըլլայ չըլլար: Ամազոնը կը գրէ՝ պարապ-սարապ բաներ մի գնեք, մարդ չունինք որ ձեզի հասցնէ զանոնք: Նոր բառ մը կը շրջի ու կը շրջի՝ Էսընշըլ «հարկաւոր»: Եթէ Էսընշըլ չէ՝ տունը կեցիր, եթէ Էսընշըլ ես հիւանդները բուժելու, հիւանդանոցները մաքրելու, բեռնակառքով փոխադրութիւններ կատարելու, ապահովութիւն ստեղծելու՝ հրամմէ դուրս ել, վախդ՝ ներս պահէ:

Հնարամիտ բժիշկները ձեւը գտած են հիւանդը քննելու – թելեմետ: Էփը կը բանաս, քանի մը հարցումի կը պատասխանես եւ պաստառին վրայ փրկարար բժիշկիդ դէմքը կ'երեւայ, հարցազրոյցը կը սկսի. գլխաւոր մտահոգութիւնը՝ Քովիտ 19ի փորձանքը հասա՞ծ է մարմնիդ, թէ՞ ոչ: Դեղագիրի համար դեղարան մտնելու կամ դրամատուն մտնելու պէտք չունիս – անոնց պզտիկ պատուհանէն առուտուրը տեղի կ'ունենայ:

«Աս ինչ կենսաձեւ է: Մենք ունեինք չունեիք՝ Սատանայ մը ունեինք. զայն ալ երկիր դրկեցինք», խօսեցաւ մեղրագոյն աչքերովը:

«Իսկ մենք անոր կողքին՝ ունինք նաեւ մեր հաւատքի՝ աղբիւրը: Ամբողջ ժողովուրդը որո՞ւն կը հաւատայ գիտնալու համար ժահրին մանրամասնութիւնները՝ Տոքթոր ֆաուզիին: ՄԵ-ու մեծագոյն համաճարակագէտն է քառասուն տարիէ ի վեր, ժողովուրդին վստահութիւնը լիովին շահած է. ո՛չ կը սարսափեցնէ, ո՛չ կը միսիթարէ: Հին դարերէն ի վեր համաճարակներուն պատմութիւնը գիտէ: Կ'ըսէ թէ այս մէկը տարբեր է խորհրդաւոր է եւ ամենակուլ ծալքեր ունի. մինչեւ 200,000 կրնայ մահանալ մեր երկրին մեջ – դեռ գազաթ մը կայ, հոն պիտի բարձրանայ. ահա սկսաւ կատար բարձրանալ իր զոհերով, կը տեսնէք, կամաց կամաց կատարէն կ'իջնէ, հիմա հարթակն է բայց միշտ անակնկալներ կ'ըլլան. պատրաստ ըլլալու ենք: Ինչի՞ն պատրաստ չենք որ:

Անշուշտ եթէ մեր Նախագահը տնտնացած չըլլար, զոհերուն թիւը շատ նըլազ կ'ըլլար: Տաքթոր Ֆաուզին Նախագահին տգիտութեան խերը անիծեց իր դիւանագիտութեամբ եւ ճշմարտախօսութեամբ: Պատրաստ ըլլալու ենք, կը կրկնէ: Կը զգուշացնէ թէ վայրըսը աշնան դարձեալ պիտի արշաւէ ամեհի թափով:

Վերջը եկած է անոնց որ կը գտնուին խոցելիներու խումբին մեջ. կը սկսիս մտածել՝ երթալու պիտի երթամ՞ այս հերթին երթամ թէ ոչ յոյսիս սանձը բռնած

ապրիմ եւ աշնան հերթին տապալիմ: Փոքրիկ յոյսով մը կը հարցնէ հաղորդավարը՝ «Շիճուկը պիտի հասնի գալ փետրուարին, կրնամ նաեւ յունուարին ըլլալ այդ գիւտը»: Երեք բաներ պէտք է ճշդուն, անկէ ետք վստահ կրնանք ըլլալ, կ'ըսէ գիտնականը:

Մեզմէ ի՞նչ կեանքի ընթացքին այսպիսի սաստիկ անձկութեամբ չէ փափաքած որ տասը ամիսը տասը օրուայ պէս անցնի՝ ներարկունք, «ահա հախէդ եկայ» ըսենք թագաժահիրին ու դարձեալ դառնանք կեանքի գահաժառանգ:

Գանգրահեր հրեշտակները գլուխնին վար կախեցին երկար պահ մը, անշարժ, խոհաթաթախ. ապա դանդաղ դուրս եկաւ տարեց հրեշտակը իր խումբէն, բաւական մօտեցաւ ինծի ու կայնեցաւ դէմս:

Եւ խօսեցաւ հրեշտակը կանաչ աչքերը կեդրոնացնելով վրաս. «Հաւատք Յոյս Սէր – Հաւատք՝ աստուածային ոյժի ու ներգործումի, մեր պատմական ժամանակի Էութեան: Յոյս՝ հաւատքի լեռներն ու սիրոյ հանքերը պահպանելու: Քառսի մէջ տապալկելու եւ լոյսը դուրս քաշելու: Այսպիսով մարդկութեան երթը ապահովելով Լոյսի՝ մէջ: Սէրը լոյս է:

Այս երեքն ալ դաւանած էք հազարամեակներէ ի վեր: Պէտք է կառչիք անոնց, եթէ փրկուիլ կ'ուզէք»:

«Ուրեմն ամս է Ազատ Կամքը»:

«Ուրիշ փրկութիւն չկայ, տուփը ձեռքերուդ մէջ է»:

ԲԵՐԻԱՇԷՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԱԿՏԻՍ ՀԱՃԵԱՆ

Յայտնի չէ, թե ինչո՞ւ ապստամբությունը, որ սկսաւ մարտ 2007ին, մեր ձեռքը հասած վաւերագրութիւններուն մէջ յիշուած է «Բերիաշենի Երկրորդ Պատերազմը» անունով: Յուշագրութեան հեղինակը հաւանաբար նկատի առած է Մեծ Հայրենական Պատերազմը իբր առաջինը, թէւ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմը որեւէ համեմատութեան եզր չունի կորսուած ու փոքր քաղաքի մը ներքին ճակատամարտներուն հետ: Անշուշտ ասիկա պարզ ենթադրութիւն մըն է: Թերեւս անկարելորդ չըլլայ, քանի որ այս բախումներուն «Երկրորդ պատերազմ» որակումը կրնայ նաեւ նշանակել, որ նախորդ ապստամբութեան մը պատմութիւնը կորսուած ըլլայ:

Մեր տեղեկութիւններուն համաձայն, կռիւը սկսաւ քառուկի եւ լաստիկի Օրջոնիկիձէ պետական գործարանի հինգերորդ բաժնին մէջ, ուր յատուկ ապրանքի արտադրութիւնը կը մշակուէր: Քաղաքին մէջ զինամթերքի եւ զինուորական բեռնակառքերու ու ինքնաշարժներու յատուկ անիւներու սակաւութիւնը սրած էր եւ ժամանակաւոր ինքնավար հանրապետութեան Փրկութեան Կոմիտէի կառավարութիւնը ամէն ձեւի միջոցներու ձեռնարկած էր ռազմական կարելորութիւն ունեցող հում նիւթեր ճարելու համար:

Բերիաշենի Կոմկուսի ընդհանուր քարտուղար եւ ժամանակաւոր Հանրապետութեան նախագահ Իգոր Մուրատեանի հրահանգով, բանակը չորս ամիսէ ի վեր սկսած էր բնակարաններ խուզարկել, գրաւելով նոյնիսկ ամենաչնչին քառուկի մասնիկը: Շատեր առանց կօշիկի մնացած էին: Խիստ ծմբան ցուրտ օրերուն բոլիկ մարդոց եւ պզտիկներու տեսքը ողբալի էր: Ոմանք փողոց կ'իջնէին իրենց ոտքերը փաթած հաստ կերպասի կամ կաշիի կտորներով: Մէկ խօսքով, բնակչութիւնը մատնուած էր նախապատմական պայմաններու մէջ քաշքշելու իր գոյութիւնը: Սովի պատճառաւ այդ ձմեռ արդէն մեռելախնդիր թիւը բազմացած էր ու գրեթէ հասած էր Բերիաշենի բնակչութեան մէկ քառորդին:

Բերիաշենի քաղաքացիական կռիւի պատմութիւնը, որ այստեղ կը նկարագրենք, հիմնուած է նախկին բերիաշենցի Պաշտպանութեան նախարար Զաւէն Տուրեանի յուշագրութեան վրայ: Անոր մէկ լուսատիպ օրինակը անծանօթ մը դրկած էր Մոնթրէալէն Պուէնոս Այրես: Ներփակ նամակը, ընթեմնելի բայց բացայայտօրէն դողացող ձեռքով գրուած, ուրիշ տուեալներ կ'աւելցնէր խառն արեւմտահայերէնով եւ արեւելահայերէնով, որոշ վրիպումներով եւ ուղղագ-

րական սխալներով, որոնք չէին համակերպիր նոյնիսկ խորհրդային խեղագրության օրենքներուն... Ստորեւ ընդօրինակած ենք նամակէն մաս մը.

Յոկտեմբեր 25, 2016

Իմացել եմ, որ ձեր հայրը Բերիաշենի մասին Ա. Ա.-ի առաջին զեկույցը տեսել եր ու մէծ հետաքրքրութեամբ կարդացի ձեր գրութիւնը Բերիաշենի շուրջ, որը անշուշտ միւս Ա. Ա.-ի (այսինքն՝ Ակսել Ագեանի) օրագրութեան մի ձեւ արտատպումն է: Շատ պիտի փափաքէի հասկնալ ոնց է դա ձեր ձեռքը հասել: Փաստօրէն անկարելի ե որ դա Բերիաշենից դուրս գար Էն շրջանին: Ու ես իմ աչքովս եմ տեսել ինչպէս նրան՝ Ակսելի օրատետրը այրել է պատերազմի ժամանակ, Ակոբովի Տան հարձակումին ընթացքին: Փոքրիկ մի կարմիր տետրակ էր: Ակսել անշուշտ շատ ափսոսաց երբ ասացինք որ չիկարանք փրկել: Իմանում էք որ նա շուտվանից արդեն կուրցել էր ձախողած փախուստի միջադէպից ետք բայց իր ընկերուհին, բուժքույր Դիանան, նրա գրուցածները կ'արձանագէր: Ագեանը գերի բռնուեց Յրասարի ճակատամարտի ավարտին ու Մուրատյանը գնդակահարել տվեց մյուս ապստամբների հետ: Դիանան մահացու վերք եր ստացել Յրասարի կռիվներում Մուրատյանականների կողմից արձակված կրակոցներից: Միայն Տուրյանը, Վարդանյանը ու ես ենք հաջողել Բերիաշենից դուրս գալ պարտութենէն վերջ...

...Ձեր ներողամտութիւնը խնդրում եմ յերթ նշեմ, սակայն, որ ձեր գրության մէջ մի քանի հարցեր սխալ եք հասկացել: Կցել եմ Ագեանի հարցաքննության սրբագրված օրինակը: Նա իրոք ընդունել եր նրա դաշնակցական լինելը: Մուրատյանականները պաշտոնական արխիվում կեղծ տարբերակն են մտցրել նրա վախկոտ ու ստախօս անձնավորութիւնը ներկայացնելու համար ու այսպէս ավելի ծանր պատիժ սահմանելու համար: Ափսոս որ մենք չենք կարող կապ հաստատել քանի իմ ապահովության համար ուզում եմ իմ ինքնությունը թաքուն պահել, բայց այս զեկույցը գուցէ ձեզ օգնի Էդ իմ ասած սխալները ուղղել: Գրութիւնը որ ձեզ եմ ուղարկում ես եմ կազմել Պաշտպանութեան նախարար եւ Բերիաշենի ազատագրության հերոս Չաւեն Տուրեանի յուշերի հիման վրա: Ակոբովի Տան անկումէն վերջ մենք նահանջել ենք միասին դէպի Յրասարի վանք եւ Էնտեղից Արտաշէս թագավորի բարայրների ընդմեջէն Չանգեզուրի բացահայտ կողմը մուտ ենք գործել:

Հարգանքներով՝

Օ.

Նամակին հեղինակը ծրարին մէջ Բերիաշենի քաղաքի ձեռագիր ու պատկերազարդ քարտէզ մը եւ Բերիայի դիմապատկերով դրոշմաթուղթ մըն ալ ներփակած էր: Դրոշմաթուղթին գոյնը կանաչախառն կապոյտ էր: Վերի մասի ձախին գրուած էր ԲՍՍԺԻՀ, իսկ աջին ռուսատառ ССВАРԶ: Երկու արձանագրութիւններուն միջեւ կային սովետական մուրճը եւ մանգաղը՝ փոքր աստղի մը

շրջագիծին մեջ: Արժեքը մեկ ռուբլի էր, ան ալ նշուած երկլեզու՝ 1 Ռ. եւ 1 Ք.: Կարելի չեղաւ հաստատել Օ.ի ինքնութիւնը եւ Տուրեանի ներկայ բնակավայրը կամ նոյնիսկ եթէ տակաւին ողջ է:

Ա.

Բերիաշէնի մասին առաջին ծանօթութիւնը Սփիւռքի մեջ կուգայ Յարաւալին Ամերիկայէն, բայց արդէն մահացած են այն երկու անհատները, որ տեղեակ եղած էին քաղաքի գոյութեան մասին: Օրին լուրը գաղտնի պահած էին գաղութին մեջ անտեղի տարակարծութիւն եւ գրգռութիւն չյառաջացնելու նպատակով:

Ստորեւ կ'ընդօրինակենք հատուածներ զեկոյցէ մը, քաղուած պոլսահայ լրագրողի մը հարցազրոյցէն Պ. Յին հետ, որ յայտնաբերուեցաւ 2010ին.

Երբ 1943ին սովետական կարգերը որոշեցին իրենց հիւլէական աշխատանքին մէկ մասը Վայոց Ձորի լեռնապատ գիւղակի մը մեջ մշակել, իոն մնացած էին հազիւ հինգ-վեց ընտանիք եւ մի քանի այրի պառաւներ: Նորավանքէն քիչ մը անդին երկճիւղում մը կը բացուէր, որու ձախ թելի վերջակէտին կը գտնուէր Բերիաշէնը, ինչպէս իշխանութիւնները անուանեցին զայն, թէւ իր գոյութիւնը ռազմական գաղտնիք մնաց եւ միայն խորհրդային զինուորական քարտէսներու վրայ նշուած էր: Բոլոր երիտասարդ տղաքը Մեծ Յայրենական Պատերազմին ճակատ գացած էին: Համաշխարհային Պատերազմէն ետք, միայն չորս կամ հինգ հոգի վերադարձած էին իրենց ծննդավայրը:

Մնացեալներէն, երեք հոգի միացան Վլասովի Ռուսաստանի Ազատագրութեան Բանակին եւ գերի բռնուեցան Կարմիր Բանակի կողմէն: Արտեօմ Մելքոնեան, 24 տարեկան, գնդակահարուեցաւ Մոսկուայի մեջ, 3 մարտ 1945ին, եւ Չաւէն Ներսէսեան, 29-ը տարեկան, կախուեցաւ Մինսկի մեջ, նոյն տարուան 11 սեպտեմբերին: Երրորդ բերիաշէնցի մը, որ Վլասովի բանակին միացած էր, Նիկոլայ Օկանէտով, Գերմանիայէն Արժանթին փախաւ Իտալիոյ վրայով եւ Պուէնոս Այրէս «Արմենիա» օրաթերթի խմբագիր Ա. Ա.-ին ըսած էր իր զանգեզուրցի ըլլալը 1950-ին կամ 1951-ին: Ըստ Ա. Ա.ի 1952-ին գրուած անտիպ յօդուածի մը, որ ես, իբր «Արմենիա»յի յաջորդ խմբագիր, առիթը ունեցայ կարդալու, Օկանէտով ըսած էր, թէ իր գիւղի՝ հին Չարաբերդի ներկայ անունը Բերիաշէն էր, թէ Սովետական Միութիւնը քաղաքը արտաքին աշխարհէն մեկուսացուցած էր, եւ թէ այնտեղ հիւլէական զենքերու գաղտնի ծրագիր կը հետապնդուէր:

Լաւրենտի Բերիայի հրահանգով, Սովետական Միութեան այթոմային ռումբերու զարգացումի տնօրէնութիւնը ստորերկրեայ միջուկային փորձի պայթում մը կատարած էր: Օկանէտով պատմած էր, որ քաղաքական բանտարկեալներ ուրանի հանքի մը ճամբարին մեջ կ'աշխատէին: Ճառագայթումի եւ ապականութեան հետեւանքով քաղցկեղը տարածուած էր բնակչութեան մեջ եւ բնակիչներէն տասնեակներ մարմնային հրէշային տձեւութիւն-

ներով ծնած էին: Ատենին «Արմենիա» օրաթերթի խմբագրական կազմը մերժեց յօդուածի ձեւով այս լուրերը տալ: Այժմ Ա.Ա.ի անտիպ ձեռագիրը կորսւած կը համարուի: Մինչեւ իր մահը 1974ին, Օկանէսով բացարձակապէս մերժեց բացատրել աղբիւրը այս արտակարգ տեղեկութիւններուն, ապահովութեան մտահոգութիւններ պատճառաբանելով:

Եօթը տարի առաջուան զեկոյցին մէջ գրուած էր, որ ըստ Բերիաշէնցի Ի. Յ. Յովսէփյանի (Ի. Ե. Յովսէփեան) պաշտօնական պատմութեան քաղաքի, Բերիաշէնի հին անունը Չարաբերդ էր (պէտք չէ շփոթել Ղարաբաղի Չարաբերդի կամ Ջրաբերդի հետ, թէւ կարգ մը պատմաբաններ կապեր փնտռած են երկու քաղաքներուն միջեւ): Ֆիզիկոս Արկաղի Շմաւոնեանի այրին ըսած էր, թէ Լեօ զեկոյց մը տուած էր Չարաբերդի մասին, որ լոյս տեսած էր գրքոյկի ձեւով 1932ին, բայց 1945-էն ետք Խորհրդային Միութեան գաղտնի գործակալութիւնը բոլոր օրինակները որ կրցած էր ձեռք բերել, գրաւած եւ այրած էր: Չարաբերդը գտնուած էր Բագրատունիներու մէկ ճիւղի իշխանութեան ենթակայ եւ երկրաշարժ մը քանդած էր ԺԳ. դարուն: Վերապրողները գիւղ մը կառուցած էին Չարաբերդի Յրասարի վանքէն ոչ հեռու: Խեղճ գիւղակը ափ մը տնակներու անանուն հաւաքածոյ մըն էր:

Մարտ 1953ին երկրաշարժ մը, որուն կեդրոնը Բերիաշէնը եղաւ, ցնցեց Չանգեզուրը. թերեւս այդ օրերուն կատարուած ստորերկրեայ աթոմային զէնքերու փորձերուն հետեւանքով: Ֆիզիկոս Շմաւոնեանի այրին ստացած լուրերուն համաձայն, այնքան ուժեղ եղաւ երկրաշարժը, «որ ասում են լեռները քաղաքի վրայ փլուեցին եւ քաղաքը կուլ տուեցին, թէւ Արկաղին պնդում էր թէ դա լեզենդ ա, եւ պարզապէս Ստալինը վախեցաւ նրանց փրկելուց», ճառագայթումի հետեւանքներու վախէն:

Շմաւոնեանները 1952ին փոխադրուած էին Կիւեւ, բայց շատ կապեր պահած էին Բերիաշէն բնակող ֆիզիկոսներու եւ ընկերներու հետ: Արկաղի Շմաւոնեանի այրին պատմեց ամերիկահայ ազգականի մը, որ Չանգեզուրի երկրաշարժին օրը գաղտնի սպասարկութիւնը գիշերը իրենց Կիւեւի բնակարանը եկաւ. «Միլիցիան տարեցին ասելու, թէ երկրաշարժ էր եղել Բերիաշէնում ու քաղաքը լրիւ անհետացել էր, որ Բերիաշէն չէր մնացել եւ ոչ ոքի ոչ մի բան չէինք ասելու»:

Չորս օր յետոյ Ստալինը մահացաւ եւ հարցը բոլորովին մոռցուեցաւ: Թրքական պետական մամուլը անդրադարձաւ երկրաշարժի մը, որ նաեւ Նախիջեւանի մէջ զգացած էին ու անպայման Երեւան ալ, բայց քանի որ թուրքն էր ըսողը, մարդ չհաւատաց: Անշուշտ այդ օրերուն խիստ գրաքննութիւն կը տիրէր Սովետական Միութեան մէջ եւ լուրերու սփռումը պետական աչալուրջ հսկողութեան տակ էր:

Բերիաշէնի մեկուսացումէն ետք, տեղւոյն համայնավար կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը որոշեց առժամեայ իշխանութիւն մը ստեղծել մինչեւ որ վերահաստատուէին կապերը Մոսկուայի, Երեւանի եւ արտաքին աշխարհի հետ: Զաղաքին Կոմունիստական Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէին

միաձայն որոշումով, 1 հոկտեմբեր 1953ին հռչակուեցաւ Բերիաշէնի Սոցիալիստական Սովետական Ժամանակավոր Ինքնավար Հանրապետութիւնը (ռուսերէն՝ Социалистическая Советская Временная Автономная Республика Берияшена. բոլոր պետական փաստաթուղթերը եւ վարչական նամակագրութիւնը երկլեզու էին, ու կը կրէին հանրապետութեան ռուսերէն պաշտօնական անունը եւ բովանդակութեան ամբողջական թարգմանութիւնը):

Կոմկուսը ինքզինք նշանակեց Ազգային Փրկութեան Ժամանակաւոր Կառավարութիւն: Երբեք «Ժամանակաւոր» բառը չվերցուց իր անուանումէն, թէեւ 1958ին սկսած էր սեփական դրամ հատել եւ դրոշմաթուղթ տպել, միայն Խորհրդային Միութեան սահմաններէն ներս նամակագրութեան համար: Արտասահմանի հետ յարաբերութիւնները արգիլուած էին:

Բնակչութենէն գաղտնի պահելու համար, որ արտաքին աշխարհի հետ կապերը բոլորովին խզուած էին, Զարոգչութեան նախարարութեան գաղտնի մէկ բաժանումը կեղծ նամակներու պատրաստութեամբ կը զբաղէր, սուտ պատասխաններ գրելով: Յայտնի չէ, թէ բնակչութիւնը գիտակից էր կացութեան ծանրութեան թէ ոչ, բայց քանի որ ուրիշ հաղորդակցութեան միջոց չունէին, անկարելի էր ճշմարտութիւնը ստուգել: Միայն յիսունհինգ հեռաձայնի գիծ եւ հեռախօս կար, բոլորն ալ կառավարական սպասարկութիւններու պատկանող: Պաշտօնապէս նաեւ հեռագրի գրասենեակն ալ կը գործէր, իբր թէ ամէնօրեայ կապ պահելով Մոսկուայի հետ, կեղծ հրահանգներով ու լուրերով, որ «Սովետական Բերիաշէն» օրաթերթը կը տպէր:

Ֆիզիկոս Իգոր Մուրատեան (ծն. 1943ին) Կոմկուսի կեդրոնական վարչութեան ամենաերիտասարդ անդամն էր, երբ 1968ին Ժամանակաւոր Փրկութեան Կառավարութեան նախագահին դէմ լայնածաւալ դաւադրութիւն մը կազմակերպեց ու իշխանութիւնը ձեռք բերաւ: Յեղաշրջումը պատմութեան անցած է «Դիմանկարներու Հակամարտութիւնը» կամ «Դիրքորոշման Կռիւլ» անուններով: Հին դեկավարութիւնը գրեթէ ամբողջովին ոչնչացաւ բախումներու ընթացքին: Մուրատեան շարքերը վերակազմեց իրեն հաւատարիմ նոր սերունդով մը:

Նախագահ դառնալէ կարճ ժամանակ ետք, Մուրատեան լծուեցաւ զուտ ընկերվարական ընկերութիւն մը կերտելու աշխատանքին, այնքան անզիջող խստութեամբ, որ տեղի տուաւ ծայրայեղութիւններու: Նոր կառավարութեան մտցուցած փոփոխութիւններէն յատկապէս մէկը միայն բաղդատելի էր իր մոլեռանդութեամբ 20-րդ դարու մեծ գաղափարախօսական եւ ընկերային աղետներուն՝ ինչպէս Չինաստանի Մշակութային Յեղափոխութիւնը կամ Զամպուտիոյ Խմեր Ռուժին գիւղացիական համայնավարութեան փորձարկութիւնները: Կը մէջբերենք 2010ի զեկոյցէն.

Ժամանակաւոր Փրկութեան Կառավարութեան քրեական օրէնքով, ժամանակի հաշիւը պահելը արգիլուած էր Բերիաշէնի մէջ եւ կը համարուէր պե-

տական գաղտնիք: Այսուհանդերձ, շատ անհատներ ապօրինի ձեռագիր օրացոյցներ կը պահէին եւ թէեւ ընդհանուր համաձայնութիւն կար մօտաւոր տարուան շուրջ, իշխանութիւնը աշխոյժ քաղաքականութիւն կը վարէր, ժողովուրդը շփոթութեան մատնելու համար: Բանուորներու Միջազգային Օրը քանի մը շաբթուան կամ ամսուան միջոցով երկու անգամ կը տօնէին, եւ անմիջապէս վերջը՝ Կանանց Միջազգային Օրը, մայիս 8ին: Իրարու ետեւէ մայիս 1-ը երկու անգամ կը նշուէր, քանի մը շաբաթ ետք Լենինի ծննդեան օրը՝ ապրիլ 22-ը, կը տօնէին, եւ ամբողջ ձմեռը կ'ըլլար «Յեղափոխական հոկտեմբերեան ամիսներ», որով կառավարութիւնը կոչ կ'ընէր բերիաշէնցիներուն ազգասիրական գոհողութեան, որ դիմագրաւեն եղանակի ցուրտին, մթերքի պակասին եւ այլ զրկանքներու: Անգամ մը, մայիս 9ի Յաղթանակի Օրուան շքերթը Կանանց Օրէն շաբաթներ ետք տեղի ունեցաւ, ոչ միայն մէկ անգամ, այլ երեք, եւ գաղտնի օրացոյց պահողները — որ իրենց գիտութիւնները սեւ շուկայի մէջ կը ծախէին տարեդարձներ նշող բերիաշէնցի ընտանիքներու — լուրջ շփոթի մատնուած էին:

Աշխատանքային շաբաթը անկանոն էր: Կառավարական հրահանգով, աշխատանքային կրնար ըլլալ տասը օր շարունակ. «Յաջորդ 12 օր, 12 գիշերը, հռչակվում են աշխատանքային, եւ հաջորդական 5 օր, 5 գիշերը՝ հանգըստի»: Այս ժամանակաշրջանը աւարտած, թղթատարերը կը ցրուէին յաջորդ աշխատանքային օրերու ժամանակաշրջանի նոր հրահանգները: Օրուան սկիզբը կը նշուէր հակօդային յարձակումի չչակը հնչեցնելով, եւ վերջաւորութիւնը, երբ փողոցները պէտք չէր մարդ մնար, չչակի երկու կարճ սուլոցով: Երբեք չկային օրերու կամ ամիսներու անունները: Միայն տարեց բնակիչները կը յիշէին օրերու եւ ամիսներու անունները: Երիտասարդներու մեծ մասը միայն քանի մը օրուան անունը գիտէր եւ մայիս, ապրիլ, դեկտեմբեր եւ հոկտեմբեր ամիսներուն անունները կրնային անգիր յիշել, բայց վստահ չէին, թէ ճիշդ էր ճիշդ յաջորդականութիւնը:

Շատեր գաղտնի տարեդարձներ կը տօնէին, թէեւ խիստ պատիժներ նախատեսուած էին այդ յանցագործութեան համար եւ ոստիկանութիւնը անակնկալ այցելութիւններ կ'ընէր տունները, հետապնդելով այս բնոյթի հաւաքոյթները: Յաճախ ձերբակալութիւններ կ'ըլլային այդ պատճառով:

«Սովետական Բերիաշէն» եւ քաղաքին «Կարմիր Աստղ» ռատիոկայանը կը խուսափէին թուականներ, կամ ժամանակի մասին յստակ տեղեկութիւն տալէ, ինչպէս նաեւ վարչակարգի անունները յիշելէ: Միայն պաշտօնները կը ծանուցանէին, առանց անունները տալու՝ «Մեծ Ղեկավարը հայտարարեց... Արտգործ նախարարը իմպերիալիստական արշավանքը Յյուսիսային Ասիայում դադարեցրել է...», եւ նման, անորոշ լեզու կը գործածուէր բանտի միջանցքի հանրային ձայնասփիւռէն սփռուած յայտարարութիւններուն մէջ: Թուականներ, երկիրներու անուններ անգամ շատ հազուադէպ կու տային՝ «Ափրիկյան սովահար ամբոխները պահանջում են ժողովրդատնտեսական համակարգ» կարդաց անգամ մը Ազեան իր փաստաբանին ձեռքը բռնած *Սովետական Բերիաշէն*ի առաջին Էջի վրայ արձանագրուած խորագիր մը:

Նոյնիսկ, շատ քիչ անգամ կու տային Ստալինի կամ Լենինի անունները... Երբ տային, միշտ անորոշ շարածիրի մեջ կը գործածուէր, «Ստալինի հաղթանակը ֆաշիստական ուժերի դեմ ապահովել է մեր ազգի բարգավաճումը», ու անյայտ կը մնար թէ ներկայի «Մեծ Առաջնորդը», որու անունը երբեք չէին յստակացներ, Ստալինն էր կամ ոչ, ողջ էր թէ մեռած: Ազեան նախքան Արտաշեսեան քարայրներու համալիր մտնելը կը յիշէր, որ ինքնաշարժի ձայնասփիւռի ալիքը սկսած էր խանգարուիլ, խօսնակի մը յայտարարութիւնը լսելով Վիշինսկիի մէկ որոշումին մասին, որ ինքնաշարժի վարորդին շատ զարմացուցած էր:

Բ.

Վերջին վեց տարիներուն ընթացքին, որոշ փոփոխութիւններ յառաջացած էին Բերիաշէնի կեանքէն ներս: Արդէն փողոցները շրջող *օթոն*ներու թիւը հասած էր վեցի՝ բոլորն ալ նոյնատիպ, ամերիկեան «Պակարդ» (Packard) յիշեցնող, 1940-ականներու վերջերու սել «Պոբեդա» (Победа) սովետական մակնիշի ինքնաշարժներ, ներառեալ մէկը ոստիկանութեան, իսկ մնացեալները յատկացուած կառավարութեան եւ գաղտնի սպասարկութեան: Անկենդան հանրակառքերը եւ *տրամվայ*ները տասնեակներով փողոցներուն վրայ շարուած էին, ժանգոտած եւ կոյր՝ լոյսերը շատոնց գողցուած կարիքաւոր բնակիչներու կողմէ:

Երբեմն բերիաշէնցիք կը տեսնէին կամ կը նշմարէին Իգոր Մուրատեանը, կարմիր վարագոյրը կիսով բաշուած, սել ինքնաշարժներէն մէկուն ետեւի մասը բազմած: Բայց հազիւ անոր սպիտակախառն մագերը տեսնէին, դէպի վար կ'ուղղէին իրենց նայուածքը ու գլուխը կը ծռէին, գրեթէ խոնարհելով եւ սաստիկ վախով լեցուած, քանի որ ընդունուած իրողութիւն էր՝ ըստ ժողովրդային ընդհանրացած համոզումին, որ այն անձը, որուն աչքերը հանդիպէին Մուրատեանի նայուածքին, նոյն գիշեր կը ձերբակալուէր եւ կ'անհետանար: «Սովետական Բերիաշէն»ը անգամ չէր անդրադառնար անոնց ձերբակալութեան, ինչ որ կը նշանակէր, որ շատ աւելի ծանր պատիժներ սահմանուած էին այս յանդգնութիւնը ունեցող մեղաւորներուն, քան այլ յանցագործներու, որոնց գնդակահարուած դիակները կը յանձնուէին իւրաքանչիւրի ընտանիքին:

Պատահած էր, սակայն, որ ընտանիքներ մերժած ըլլային իրենց հարազատներուն դիակները, ինչ որ «Սովետական Բերիաշէն»ի էջերուն մէջ կը գտնէր գովասանական արծազանք, իբրեւ օրինակ բանուորային շահերու պաշտպանութեան: Ուշագրաւ օրինակ մըն էր քոյր եւ եղբայր Մինասեաններու պարագան—Կարինէն, որ տասնմէկ տարեկան էր, եւ Յովհաննէսը՝ եօթը—որոնք չէին ընդունած իրենց սեփական ծնողքին անշունչ մարմինները: Բոլորն ալ գիտէին, որ որբերը միջոց չունէին իրենց հայրն ու մայրը թաղելու, բայց կառավարական Քարոզչութեան նախարարութիւնը օգտուեցաւ առիթէն եւ երեխաները հերոսացուց, Կարմիր

Պիոներներու պատուոյ դեկավարներ նշանակելով զիրենք եւ կարմիր մետաքսէ թաշկինակ կապելով անոնց վիզը, վրան ոսկեթելով հիւսուած՝ մուրճ եւ մանգաղ:

Մինասեան եղբայրներուն նուիրուած արձանը անգամ շինուեցաւ: Տարիքոտ տեղացիները անշուշտ յիշեցին Պաւլիկ Մորոզովի նշանաւոր պարագան, բայց միշտ շշուկով կ'ըսէին՝ «Մեր երեխէքը լաւն են, ծնողքը մատնող չեն»: Կարինէն եւ Յովհաննէսը յաճախ ներկայ կ'ըլլային իբրեւ պատուոյ հիւր պաշտօնական ձեռնարկներու, միշտ տրտում ու վախցած արտայայտութեամբ, անժպիտ, մինչեւ որ օր մը իրենք ալ անհետացան:

«Սովետական Բերիաշէն» թերթը բանուոր դասակարգի փոքրիկ հերոսներուն նուիրուած լման կողքի յօդուածով մը հրատարակեց, անոնց անհետացման համար ամբաստանելով «Փաշիստ-դաշնակ գործակալներ», որոնք ներթափանցած էին Բերիաշէն: Օրեր ետք մահուան դատապարտեցին Յարբաժ Յամոն, որ իր յաւիտենական գինով վիճակին մէջ չէր անդրադարձած, որ զինք կը տանէին դէպի մահ եւ լայն ժպիտով ելած էր սեւ Պոբեդան, նոյն երջանկութեամբ, ինչպէս մանուկ մը, երբ առաջին անգամ օդանաւ կը բարձրանայ:

Շատ քիչ Բերիաշէնցիներ նստած էին շարժուն, գործող ինքնաշարժի մը մէջ, քանի որ գրեթէ բոլորն ալ, որ այդ բախտը ունենային՝ Կեդրոնական Բանտ երթալու համար էր, ուրկէ շատ հազուագիւտ թիւով մարդիկ ողջ կ'ելլէին:

Զրկումները սաստկացած էին: Անօթութեան պատճառով մայրերուն վրայ մեռնողներու թիւը այնքան մեծցած էր, որ կառավարութիւնը զինուորներու ջոկատ մը կազմեց մարմինները ժողվելու համար, մանաւանդ ազգաւներ եւ ուրիշ գիշատիչ թռչուններ հեռու պահելու նպատակով, շարք մը տիպաւոր դէպքերէ ետք, որ ցնցած էին նոյնիսկ Բերիաշէնցիներու կարծրացած սրտերը: Բայց շատակեր զազանները կառավարութեան վերջին մտահոգութիւնն էին. ստայիներն – աւելի եւս՝ բերիայական – վարչակարգ մը արեան հոտէն չէր զարշեր: Բռնապետութիւնները յատուկ անհանդուրժողութիւն կը ցուցաբերեն գողերու եւ ուրիշ ոճրագործներու հանդէպ: Զարագործութիւնը, որքան ալ փոքր ըլլար, ծանրագոյն պատիժներու կ'արժանանար: Այս սաստկութեան արմատը անիշխանութեան վախն էր. նոյնիսկ մեռելի մը ունեցած-չունեցած դրամները վերցնելը սովի օրերուն կը նկատուէր թեական, բայց վտանգաւոր, սպառնալիք պետութեան կայունութեան համար:

Ամէն առաւօտ, պահակները գոյգ-գոյգ փայտէ կառքերով փողոցները կը շրջէին, նախորդ գիշեր մայրերուն վրայ փռուած՝ սովամահ ինկածները հաւաքելու: Պահակները զինուած էին, գողութիւնները կասեցնելու համար: Արդէն երեք-չորս հոգի սպաննած էին, երբ անոնք փորձած էին մեռելներուն հագուստները կամ ուրիշ իրեր գողնալ: Ոստիկանութիւնը անմիջապէս կը բռնակցներ այն հազուագիւտ դիակները, որոնց ոտքը տակաւին կօշիկ կար:

Կառավարութիւնը սովը վերագրած էր խափանարարներու: «Սովետական Բերիաշէն» լրագիրը ամէն օր յօդուածներ կը տպէր, ուր կ'անդրադառնար կա-

ռավարության «վճռական» քայլերուն «դիվերսիայի դեմ»: Այդ միջադեպերեն մեկուն ընթացքին, բերիաշենցի «դիակահալաք» (այդպես կը կոչէին տեղացիները մարմինները հալաքող ջոկատը) Սարգիս Աբեղեան սպաննած էր 9 տարեկան Գայիանէ Կարապետեանը, վառվռուն աղջիկ մը, որ մեռած ծերունի մարդու մը գրպանները կը խուզարկէր: «Սովետական Բերիաշեն» դէպքը անտեսեց, բայց լուրը քաղաքին մէջ տարածուեցաւ: Զանի մը շաբաթ առաջ, անօթութիւնը Գայանէի փոքր քրոջ կեանքը խլած էր:

Աբեղեանները Բերիաշենի յայտնի ընտանիքներէն էին՝ համայնավար կուսակցութեան մէջ բարձր պաշտօններ վարող: Բերիաշենի Կոմկուսին Կեդրոնական Կոմիտէին մէկ երրորդը Աբեղեան գերդաստանէն էր: Օրջոնիկիձէ քառօրէկի գործարանի տնօրէնը Վիտայի Աբեղեանն էր, Գայիանէն սպաննող դիակահալաքին հօրեղբայրը: Այդ սաստիկ թշուառութեան օրերուն, Աբեղեաններուն դէմ ատելութիւնը լարուած էր:

Սարսափի մատնուած ժողովուրդի մը համար, փոքրիկ աղջկան մը սպանութիւնը, նոյնիսկ աղքատութեան եւ սովի օրերուն, լռելեայն լարուածութիւն ստեղծած էր:

Զանի մը օր ետք, Վիտայի Աբեղեան գործարանին հինգերորդ բաժինը այցելեց: Մահուան սպառնալիքին տակ, աշխատաւորներուն հրահանգեց արագացընել հրասայլի յատուկ անիւներուն պատրաստութիւնը: Գործը ձախողեցնողները պիտի դատապարտուէին քրեական օրէնքի համաձայն, իբր խափանարարներ հակաֆաշիստական պաշտպանութեան: «Ֆաշիստի լակոտներ», բանուորներուն վրայ պոռագած էր Աբեղեան: Նիւթի որակի պակասին հետեւանքով, հինգերորդ բաժնի յատուկ ռազմական ապրանքներու պատասխանատուները չէին յաջողած բաւարար ամուր անիւներ արտադրել չորսէն մինչեւ տասը թոն կշրող զինուորական բեռնակառքերուն եւ հրասայլերուն համար:

Բոլորն ալ գիտէին, որ իրականութեան մէջ Աբեղեանի բարկութեան պատճառը արտադրութեան խնդիրները չէին:

ԳԱԶ կառքերէն մեկուն վրայ նոր տեսակի անիւները փորձած էին, բայց այնքան տկար էին, որ Խոպան չհասած, անիւները փշուր-փշուր եղած էին եւ բեռնակառքը փորի վրայ ինկած էր մայրուղիին վրայ: Բանակը Խոպանցի գիւղացիներէն տասը էջ գրաւած էր, որպէսզի անանիւ կառքը ետ քաշէին մինչեւ Բերիաշենի կեդրոնական զօրանոցը: Երկու-երեք էջ սատկած էր ճամբան ծանր աշխատանքին հետեւանքով:

Խոպանցիներուն համար հոգեկան վրէժի առիթ էր: Իրենք, որ քաշքշուքի առարկայ էին տեղացիներուն համար —«Բերիաշենի ապարանցիները» կ'ըսէին— կատակ սկսած էին. «Ո՞ր էջը որ ո՛չ ոտով, ո՛չ էլ մեքենայով Բերիաշենից Խոպան չի կարող հասնէ եւ տասը էջ է սատկացնում, որ ետ դառնայ... Վիտայի Աբեղեանը»:

Մատնիչներով վիստացող քաղաքին մեջ, կատակը կառավարութեան ականջին հասած էր: Կառավարական արտակարգ ժողովի մը ընթացքին՝ վարչականներէն մէկը կատակը պատմած էր: Ծայրայեղ գայրացած՝ Արեղեան պահանջած էր, որ քանի մը խոպանցի ձերբակալուի եւ ծանր պատիժի արժանանայ – «Ես իմ ձեռքովն եմ սատկացնելու նրանց, ապարանցու գլուխ խոպանցիներին», պոռթկաց – բայց Մուրատեան շատ խնդաց, երբ կատակը լսեց: «Լաւն ա», ըսած էր, տակաւին ծիծաղելով, եւ սրահը իր մանկլաւիկներուն խնդուքին բարձր «բահ, բահ» ձայներով լեցուած էր:

Շատ բարկացած, Արեղեան գիշերը աչք չէր փակած եւ այդ ժողովի ընթացքին ապրած խայտառակութիւնն էր բացատրութիւնը յաջորդ առտուան իր գայրոյթին, երբ գործարանին հինգերորդ բաժինը յայտնուած էր:

Առաջին անգամն էր 1960-ականներէն, որ նոր կատակ մը կը լսուէր քաղաքին մէջ: Բոլոր մնացեալները ապարանցիի եւ Վարդանիկի հին կատակներ էին, կամ անոնց վերամշակումները, յաճախ խոպանցիները անոնց թիրախը դարձնելով: Բայց 1968ի «Դիրքորոշման» վարչակարգի ներքին մաքրագործութիւններէն ետք (Բերիային պատկերը Լենինի աջին կամ ձախին կախելու շուրջ) նոր սարսափի շրջան մը սկսած էր, եւ անկէ ետք կատակները դադրած էին:

Այդ վարչական ժողովին ժամանակ մէկը թելադրած էր «Կարմիր Վարդանիկ» երգիծական թերթ մը տպել, ժողովուրդին ցրուելու եւ անոր լուր գայրոյթը թեթեւցնելու համար, բայց մերժուեցաւ: Ո՛չ թուղթ կար, ո՛չ ալ մելան՝ յաւելելու նախաձեռնութիւններու համար: Գաղտնի ոստիկանութեան տուեալները մտահոգիչ էին եւ բոլոր անկիւններէն ընդհանուր դժգոհութեան արտայայտութիւններ կը լսուէին: Նոյնիսկ անստոյգ խօսք կար, որ խումբ մը դիմակաւորներ փորձած էր գիշերուան ժամերուն ոստիկանապետ Գագիկ Ոսկանեանի տունը կրակի տալ: Բերիաշէնի վարչակարգը առաջին անգամ ըլլալով գիշերները անքնութենէ կը մտատանջուէր, ո՛չ թէ վախնալով միւս պաշտօնակիցներու դաւադրութենէն, որ յաճախ մահացու կ'ըլլար, այլ ժողովուրդի գաղտնի ատելութենէն:

Ներքին Գործերու նախարարը առաջարկեց ընտրութիւններ, իբր թէ նոր, «յառաջդիմական» թեւի թեկնածուներ ներկայացնելով, որ պիտի իջնէին «հիներ»ուն դէմ: «Հին սերունդ»ի ձայները, սակայն, անդրադարձան, որ նախարար Բենիամին Գեորգեանի բանաձեւը վտանգաւոր էր, քանի որ Իգոր Մուրատեան կրնար զայն իբր պատրուակ օգտագործել ներքին մաքրագործումի նոր ալիք մը սկսելու համար, միաժամանակ կուսակցութեան մրցակիցները չեզոքացնելով: Բերիաշէնի մէջ իսկական ժողովրդավարութիւն չկար: Ընտրութիւններու արդիւնքը պիտի ըլլար այն ինչ որ Մուրատեան որոշէր: Զաղաքը շատ փոքր էր, եւ քանի որ արտաքին աշխարհէն կտրուած էր, չեզոքացման միայն մէկ ձեւ կար:

Պահ մը լռութիւն տիրեց: Իգոր Մուրատեան միւս ուղթը ժողովականներուն դէմքերը մէկ-մէկ ուսումնասիրեց եւ անոնց աչքերուն մէջ կարդաց վախ եւ

դաւաճանութիւն: Աբեղեանի մէկ աչքին մէջ վախ կը թարթէր, իսկ միւսին՝ դառնութիւն: Եթէ Մուրատեան ձեռնարկէր ամբողջ վարչակարգը մաքրագործելու, միայն առժամեայ ներքին խաղաղութիւն պիտի շահէր ի գին ներքին յեղաշրջումի սպառնալիքին՝ իր նախարարները սպաննելու պարագային, անոնց գերդաստանները իր իշխանութեան դէմ ոտքի պիտի ելլէին, մանաւանդ՝ Պաշտպանութեան նախարար եւ բանակի ընդհանուր հրամանատար Չաւէն Տուրեանը եւ իր ընտանիքը: Բերիաշէնի ժամանակաւոր կառավարութեան հիմնադրութենէն ի վեր հոկտեմբեր 1, 1953ին, անվտանգութեան պատասխանատուութիւնը եւ բանակի հրամանատարութիւնը միշտ Տուրեանի մը ձեռքը եղած էր:

Իսկապէս, դաւադիրներու անյայտ թիւ մը Տուրեանի շուրջ համախմբուած էր եւ Մուրատեանի կառավարութիւնը տապալելու ծրագիր կը մշակէր, բանակի զօրավարներու մեծ մասին աջակցութեամբ:

Նոյն առտու, որ Մուրատեանի դէմ յեղաշրջումը պիտի սկսէր, Աբեղեան՝ զայրացած ժողովին մէջ կրած խայտառակութենէն, գործարանին հինգերորդ բաժինը այցելեց թիկնապահներով եւ խուճմբ մը ոստիկաններով շրջապատուած:

Բանուորները անդրադարձան, որ գիրենք ձերբակալելու եկած էին՝ բեռնակառքի դէպքին կապակցութեամբ: Յայտնի չէր, թէ իրենք իրենց մէջ համաձայնած էին կամ ոչ, բայց իրենցմէ մէկը, Մարտիրոս Շահինեան, բոցարծակը անսպասելի կերպով վառեց ու Աբեղեանին վրայ բացաւ, որ իր շապիկը կրակ առած աղաղակներու մէջ թեւերը սկսաւ թօթուել եւ միջանցքէ մը վազեց, սեւ ծուխի հսկայ պոչ մը բարձրացնելով: Աբեղեանի թիկնապահները միւս բանուորներուն վրայ կրակեցին եւ քանի մը հատը ինկան, ինչպէս նաեւ մաքրութեան կինը, բայց Շահինեան՝ բոցարծակը ձեռքը առած, իր առջեւ կրակէ պատ մը քաշած էր, ոստիկանները փախուստի մատնելով: Աբեղեանի այրած դիակը գտան գործարանի ներքին բակին մէջ, հինգերորդ բաժնէն երեք յարկ վար, հաւանաբար պատուհանէն նետուած ըլլալէ ետք:

(Շար. 1)

անահիտ սարգիսեան

* * *

աչքերը դէպի
կապոյտը երկինքին
ամբողջ ուժով
կը քաշէ
երկար ու հաստ պարանը
կապոյտէն կախուած
եւ ահա
թերեւ փետուրի մը նման
կը բարձրանայ
զինք վեր քաշող պարանին հետ
դէպի կապոյտը երկնային

պահ մը
կ'անշարժանայ հոն վերը
մէջը պատկերին
ապա
պատռելով պատկերը
ետ կը սահի դէպի վար
իր հետը բերելով
պատառ մը
կապոյտէն երկնային

ծունկերը ծալած
ոտքերը գետնին
կ'անշարժանայ
եւ ահա
կը սլանայ կրկին
զսպանակի նման
ու կրկնուող
իր թռիչքներուն հետ
կը դողանջէ
զանգը հսկայ

շաբթուան եօթներորդ օրն է
զոր

հանգստեան օր հռչակեց
ինքը՝
Արարիչը

երկնային օրուան
սպասուած պահին է
երբ պարոն միսաբ
դրախտին դռները կը թակէ
եկեղեցիին հսկայ զանգին
լեզուակէն կախուած

կիրակի օրուան
նեղ
փայլուն կօշիկներուս մէջը
պատանդ պահուած
միակ փէշիս մէջ
բանտուած
յանցագործ հրեշտակի մը նման
կը դիտեմ պատկերը
հմայուած
հրապուրուած

— սոյն փորձութեան
ինչպէս դիմանաս —

եւ ահա
կը սայթաքիս
փորձութեան կը մատնուիս
ու երկար պարանին պոչը բռնած
կը թռչիս վեր
պարոն միսաբին ետեւէն
թռչող թռուցիկին
նախշուն պոչը դարձած

կ'ելլենք վեր
կը սահինք վար
կ'ելլենք վեր
կը սահինք վար
Արարիչին

երկար մօրութեն կախուած
 պարոն միսաքը
 եւ մենք՝
 քանի մը երեխաներ
 արգիլուած գօտին
 ոտնակոխած

կ'ելլենք վեր
 կը սահինք վար
 կ'ելլենք վեր
 կը սահինք վար
 մինչ կը դողանջէ
 հսկայ զանգը
 եկեղեցին

պարոն միսաք
 դուռ մըն էր բացուող
 դէպի ծով բարիք
 ու մնաց
 այդպիսին
 նոյնիսկ
 երբ զոհեց
 քսանամեայ
 իր կրտսեր որդին
 այն պատերազմին
 ուր արիւնը
 երկար տարիներ
 հոսեցաւ
 նեղ երակներուն մէջը
 այս ափ մը երկրին

սեւեր հագաւ
 որդեկորոյս
 տիկին փրլանթ
 ու մնաց սեւերուն մէջ
 մինչեւ այն երեք կէտերը կախման
 ուր կը հասնի
 յիշողութիւնս պատանութեան
 մինչ պարոն միսաք

աչքերը միշտ
դեպի կապոյտը երկինքին
երկար ու հաստ պարանին
ամուր կառչած
շարունակեց ճօճել
հսկայ զանգը
այն անցեալին

անհետացան
հաստ ու երկար
պարանները երկնային
սակայն
կը շարունակենք
օրօրուիլ
մենք՝
ես ու դուն
եւ ան
մէկ վեր
մէկ վար
անդադար
փորձելով
փրցնել
բրդուն մը
կապոյտ երազէն
փարատած

Գրիժ՝ Վապգէն Բոլոտեանի

ՏՈԿԱԼԻ՞Ք Է ՈՐ ՏՈԿԱՍ

ԵՆՈՎՔ ԼԱԶԵԱՆ

Նստելիք տեղ մը գտնուեցաւ բարեբախտաբար: Շոգեկառքը սպառնալից արագութեամբ կը լեցուէր, ու եթէ քաղաքավար մնայի եւ աջ ու ձախ չհրէի՝ ամբողջ ճամբորդութիւնս յոտնկայս պիտի անցնէր:

Դիմացս կեռասի պէս կլոր ու կարմիր շուրթերով տիկին մը նստած էր՝ սեփսեփ գանգուրներու թաւուտին մէջ շողացող աղամանդէ գինդերով: Քովը զաւակն էր՝ շուքի մէջ հասակ նետած վտիտ տունկի պէս տժգոյն ու երկչոտ պատանի մը:

– Պիտի երթամ, կ'ըսէր մօրը, տղաքը հոն պիտի ըլլան ամենքը, ինչպէ՛ս կըրնամ բացակայիլ:

– Ուրիշ առիթով մը, կ'առարկէր մայրը շինծու մեղմութեամբ, սակայն ակռաներուն մէջէն: Համբերութիւնը հատնելու վրայ էր:

– Չեմ ուզեր յիմար այդ նշանտուքը տօնել ու շաքաթ կիրակի մը ամբողջ ազգականներուդ հետ անցընել: Չեմ ճանչնար զիրենք:

– Չե՛ս ճանչնար, կ'ըսէս: Ուրեմն լաւ առիթ մըն է որ երեսնին տեսնես, ծանօթութիւնը հաստատես: Քու տարիքիդ տղաք պիտի գան: Քու ընկերներէդ ինչո՞վ պակաս են որ:

– Պիտի չգամ հետերնիդ, վճռականութեամբ կ'ըսէր պատանին ու գրպանէն հեռաձայնը հանելով ու կոճակ մը կոխելով՝ իսկոյն գրոյցի կը բռնուէր:

– Ժամը եօթնին տեղը հասած կ'ըլլամ: Չիս կ'առնէ՞ք կայարանէն:

Այդ պահուն կը կատարուի բան մը, որ եթէ ինծի պատմուէր՝ պիտի չհաւատայի երբեք:

Մայրը ձեռքին վարժ շարժումով մը աքցանի պէս բռնեց որդիին թելը, ճիշդ հեռաձայնը բռնող մէկը, իսկ միւս ձեռքով ուսին մէջ կարծես թաքնուած պտուտակ մը դարձնելով թելը մարմինէն զատեց ու արմուկէն ծալելով՝ նստարանին տակ եղած պայուսակին մէջ դրաւ:

– Նորէն սկսար, ճուաց պատանին:

– Ես խօսքիս տէրն եմ, մռլտաց մայրը դէպի պատուհանը դառնալով:

– Պիտի իջնեմ յաջորդ կայարանին իսկ, տո՛ւր մէջ մը թելս, ըսաւ պատանին ոտքի ցատկելով:

– Ատոր դեմ ալ ճարը կայ, հանդարտօրէն ըսաւ կինը եւ երկու-երեք կտրուկ շարժումով պատանին սրունքները անջատեց մարմինէն:

Չարմանքէն, բարկութենէն ու նողկանքէն անշարժացած՝ նշարեցի սակայն որ անդամները օժտուած էին ակներեւաբար մարդու ձեռքով շինուած յօդուածներով ու պտուտակներով:

Սրուները՝ թեւէն աւելի խոշոր ըլլալով՝ նստարանին տակի պայուսակին մէջ պիտի չտեղաւորուէին, ուստի տիկինը ոտքի ելլելով, գլխու վերեւի՝ բռնի համար նախատեսուած վանդակին մէջ դրաւ զանոնք:

Շարունակաբար քրքիջներ պայթեցնող գինով երկսեռ խումբ մը քիչ անդին մէկէն լռեց սահմնկած:

Չգացի որ ստամոքսս կը դառնայ: Ոտքի ցատկեցի ու դէպի ելքը վազեցի տատանելով:

Յոն, դուռի հարթակին հասած կանգ առի՝ ճակատս պաղուկ ապակիին յեցած:

Քանի մը վայրկեան մնացի հոն՝ վարէն խուժող ալիքը զսպելու համար ու փորձելով համոզել ինքզինքս որ տեսածս երազ մըն է, ուրիշ ոչինչ:

Չիս սթափեցնողը ականջիս հասած երիտասարդ գինովներուն քրքիջն էր: Ուրեմն երազ էր: Կոթող սրուներու վրայ տեղս վերադարձայ:

Տիկինն առաջուան պէս նստած էր տեղը: Չաւկին քիչ առաջ գրաւած տեղը պարապ էր սակայն:

Յաջորդ պահուն տեսածս կրկին ոտքի հանեց ստամոքսս: Պատանիին գլուխը տիկնոջ գոգն էր: Մեռած գլուխ մը չէր սակայն: Վասն զի կը խօսէր անձայն, ատելավառ նայուածքներ կը տեղար մօր վրայ, կը ծամածռէր:

Գինով երիտասարդներէն մէկը մօտենալով մեր նստարանին դիմեց կնոջը.

– Եթէ հսկիչները գան, կրնամք մեզ ալ նոյն ձեւով քակել ու տեղ մը թաքցնել: Տոմսակ չունինք:

Անագորոյն մայրը սեղմեց կեռասէ իր շուրթերն ու ոչինչ պատասխանեց: Պատանիին գլուխը կը շարունակէր անիծել նշանտուքն ու չճանչցած ազգականները: Մայրը կը սաստէր զինք ատենէ ատեն, սակայն կ'երեւէր, որ քիչ առաջուան խստութիւնը տեղի տուած էր:

Կէս ժամ ետք շոգեկառքը թեթեւօրէն սահեցաւ մեծ քաղաքի կայարանին կամարներուն տակ:

Կինը ժողովտեց իր բռն ու քալեց դէպի կառքին դուռը: Գինովներէն մէկն ու մէկը նոյնիսկ օգնեց շալկել պայուսակ մը, որու մէջէն կ'երեւէր թեւ մը ու կօշիկով ոտք մը:

Ունեցած-չունեցածը ձեռքով հրուելիք կառքի մը վրայ բեռնելով տիկինը սկսաւ ճեղքել բազմութիւնը: Կառամատոյցին ծայրը երեք ոստիկաններ կը սպասէին իրեն: Ուղեւորներէն մէկը լուր տուած ըլլալու էր հաւանաբար:

Քովերնէն անցնելով լսեցի որ ոստիկաններէն մին «մարմնոյն վնաս պատճառել»էն կը խօսէր կամ նման բաներէ:

Քիչ անդին կեցայ հետեւելու համար խօսակցութեան:

Մայրը կատարելապէս հանդարտ էր: Ոստիկաններն էին, որ շփոթ ու անճշտ կած՝ ոճրադատ օրէնքին յօդուածները կը վկայակոչէին տեղի ու անտեղի:

Կինը ծանծրացաւ վերջապէս:

– Հապա կը փափաքիք որ տղան քրոջը պէս անպատկա՞ռ մեծնայ: Չաւակ որ չունիք. ինծի տղայ մեծցնե՞լ կը սորվեցնէք: Յուցնե՞մ ձեզի աղջիկս: Յուցնե՞մ: Հրամմեցէ՛ք:

Ու գրպանէն մոխրագոյն գունդ մը հանելով շուրթերուն տարաւ: Ոստիկանները տարակուսած կը դիտէին կատարուածը:

Տիկինն սկսաւ ուժով ուռեցնել գունդը որ խոշորնալով սկսաւ ձել առնել, շուտով օժտուելով գլուխով մը, իրանով ու անդամներով:

Պահիկ մը ետք խրտուիլակը կենդանացաւ՝ վերածուելով գռեհկօրէն շպարւած ու գիսախռիւ պարմանուհիի մը:

Չես գիտեր ուրկէ՝ մատերուն միջեւ վառող գլանիկ մը յայտնուեցաւ, զոր աղջիկը քաշեց լիաթոք ու ծուխի ամպ մը արծակեց բերանը բաց կեցող ոստիկաններուն երեսին:

– Կայարանէն ներս արտօնուած չէ..., մըմջնեց ոստիկաններէն մին, սակայն գործընկերները զինք թելէն քաշելով՝ սկսան գողեգող հեռանալ երբեմն կանգ առնելով, դառնալով ու ապշութեամբ դիտելով կեռասի պէս շուրթերով կինը:

Որ այդ պահուն զաւկին մարմինը կրկին կազմելով զբաղած՝ իր ներկայ գտնուելիք նշանտուփին մասին կը խորհէր անկասկած:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԱՆՆԱ ԴԱԻԹԵԱՆ

Լուսամուտս բացւում է աշխարհի բանաստեղծութեան վրայ:

Ամէն, ամէն ինչում քո ներկայութիւնն է:
Պաստառներով տան, կղմինդրների, դողէրոցք-ծառի,
Լուացքն անձրեւից փախցնող կնոջ մէջ քո ներկայութիւնն է:

Նախորդ արեւի տակ նստած էր փոքրիկ Սիմբա շունը՝
Իր հզօր թոքերով:

Հիմա երկինքը ցած է թափում իր ջրէ փռոցները:
Կաթիլը իջնում է ապակու վրայ ասուպի պէս:

Շօշափում եմ քո ջահել գոյութիւնը:
Անձրեւի պատանքից այնկողմ:

Որոտի միջով անցնում է ինքնաթիռը՝
Տանելով իր՝ որոտից դողահար ձայնը:

Քո լինելու արծաթն աչքերիս մէջ:

Ես եմ տէրը աշնան,
Ես եմ տէրը:

Հնարաւոր է, որ այդքան մօտ:
Ալեհաւաքները ցրում են բաղաքի վրայ քո անունը:

Քո թանկ, թանկ, այնքան թանկ անունը:

Քո անունը դաջում եմ շուրթերիս,
պարանոցիդ, բերանիդ:

Չբաղեցրու իմ՝ ջահելութիւնից ոտքն հանող գոյութիւնը:

Տրուիր ինձ:
Ներքեւ քաշիր:

Հաւաքուիր ու քաղաքի վրայ թափուող ջուր դարձիր,
Լցուիր սենեակս:

Կակաչ, բողբոջ ու խեցի,
Իմ վարագոյրն է:

Փողոցները յիշում են քո դողը:
Ափիս մէջ՝
մատներով ձեռքերդ:

Անձրեւից ծագում է արեւը:

Դաշտի մէջ կորած մի զինուոր՝ ուսերին խոհանոց:
Տանում է արեւը փեռեկ-փեռեկ՝ ընկերներին հաց:

Արեւի տակ կամ ձիւների մէջ փռուած քո դաշտային սուփրան՝
փոքրիկ խարոյկի ծխի տակ:

Աչքերդ վերակարգի գիշերուայ մէջ:
Հակուել են դէպի լուսինը:

Ուզում ես քեզ վերձանուած տեսնել,
Աւել քան չկայ ասելու:
Թեւաբախ իմ:

Անյատակ, անվաւեր:

Պախարակիր իմ անունը:
Մէկ է:

Յետոյ,
ուզում եմ ասել՝ մոռացիր գոյութիւնս,
բայց մի մոռացիր գոյութիւնս:

Դանդաղ, չէ, մի գնա:

Իմ զինուոր-թռչնամիս:

Քեզ եմ փաթաթում զիշերային թելերս:

Մոլորուած չեմ:

Մնա այսպես՝ պատերի փափկութեան մէջ, վարագոյրի անթափանց կտորի, փշող քամու, ուռած սրտիս մէջ:

Թաց սեպտեմբեր,
Գնաց, էլ ետ չի գայ:
Աշնան մէջ գարնան հոտը:

Սպիտակ կիր, պատեր, դրօշներ:
Ու շեմին վախուորած իմ գալը:

Գորով, հպարտութիւն ու թուզ էի
Բերել:

Ծառը ներկայել է հորիզոնը տերեւներով:
Մի տխրիր, խնդրում եմ:
Քեզ մօտ եմ ուղարկում պատուհանիս ծառը:
Ես չեմ գայ:
Քանի որ այդպես ուզեցիր:

Գոռում եմ՝ բարձր ու անբառ:

Ինչպէս տապալեմ սպասման օրերը:

Ի՞նչ է թաքցնում քո այս պահի տունը, ո՞ւր են հետքերդ:
Ի՞նչ ես մտածում աշխարհի մէջ գլորուող այս ժամին:

Թաց պահունակ:
Թաց տանկեր՝ զօրավարժութիւնից յետոյ:

Չեմ լսում քո լացի ձայնը:

Քո ոգուց ունեն քամու դեմ յառնող ծառերը:
Ինչո՞ւ ուրախ չես:

Անցիր այս կապոյտ ճանապարհը:

Կամար եմ կապում:

Աշնան անցող առաւօտը իջնում է շորերիդ:

Քաղաքը շնչում է աշնան թոյլ հոտը, տկար տերեւները, հողը:

Արեւի աշնանային խշտեակը տաքանում է բարձր ուտերիդ:

Մեծ կարօտով խաղաղ իրիկուններ:

Գիշերը բարդւում է լուսամուտիս՝ հին աստղ-մաստղ:

Փետուրներով սիրտ են շոյում:

Այնքան փափուկ, փափկած գոյութիւն:

Բարձս քեզ կը տամ:

Իմ նիւթական աշխարհ:

Գիշերուայ սեւ մադ:

Հատուկենտ լոյսեր՝ հեռուներում:

Կարծում ես՝ մի սիրտ էլ է պետք պարտք վերցնել:

Տեղ չմնաց:

Հիմնական ճանապարհը ու քեզ մօտ եկողը:

Քարտէզը սրտիս մէջ է:

Կարօտը՝ ինչպես աղը առագաստներին:

Մարմնիդ հրաշալի պաստառը:

Գրկելդ: Գրկիդ անկողինը:

Հրեշտակ՝ զինուորի աջ ուսին:

Կը կատարեմ կամքդ, ասա:

Մորթիր:

Գիւմրի, 2019

ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ

ԾԱԻԻ ՊԻԼԱԼԵԱՆ

Չեմ գիտեր:

Կեանքը շատ գեղեցիկ է, շատ քաղցր է:

Կարծես նոր ծնած երեխայ մը ըլլար:

Ապշած իրեն կը դիտեմ, կը զմայլիմ:

Դեմքը կը տեսնեմ յստակ:

Իւրաքանչիւր շունչ որ դեպի ներսս կը քաշեմ: Այնքան մաքուր, այնքան անկեղծ:

Հիւանդութիւն չկայ, հետք չկայ այդպիսի բանի մը: Միայն բուժող ծնունդ մը:

Ես կամ:

Ես կամ, եւ իմ մէջ ստեղծուող զգացումներ:

Շատ անուշ են, կը յուզուիմ անոնց համեստութենէն:

Կը ժպտիմ կեանքի գոյութեան:

Ժամանակ մըն է ուր միայն գեղեցիկ երաժշտութիւն կայ:

Շուրջս մութ է, բայց աչքերս կը փայլին, կեանքը ուրախ է, ուրախը կը տիրէ, կամ ալ տիրելու պէտք չկայ, ինքն է միակ գոյութիւն ունեցողը:

Եթէ տխուր ձայներ եւ երգեր ալ լսուին, ուրախութեան ալիքներու կը վերածուին: Երբ հասնին ժպտուն մտքիս:

Շուք չկայ, պատ չկայ, արեւը հոն, կեանքն ալ իր կողքին կանգնած:

Չէ, արեւէն չեմ նեղանար, ոչ ալ շուքի պէտքը կը զգամ:

Գիտեմ, զարմանալի վիճակ մըն է:

Կրնայ շատ դիւրաւ անհետանալ քանի մը վայրկեանէն:

Եւ ինչու չեմ գիտեր, արդէն իսկ կը զգամ մաս մը անհետացաւ, չտեսայ որ կողմ գնաց:

Ինչ հաճելի բան է շունչ առնելը:

Կարենալ դուն քեզ լեցնել: Օդը լեցնել բու անմեղութեամբ, եւ արտաշնչելով արեւուն հետ բաժնեկցիլ:

Արեւուն հետ, քանի ես ու ինք ներկայ ենք այս վայրկեանին:

Հաստատ գիտեմ, եթէ գլուխս ետեւ դարձնեմ պիտի տեսնեմ իմ մտերիմ ընկերներ՝ լեռները:

Անոնք միշտ հոն են, կը սպասեն ինծի:

Արդեօք անոնց հսկայ եւ ծանր կշիռքն է որ անկարելի դարձուցած է

ինձմէ հեռանալը:

Չէ:

Իրարու կը պատկանինք:

Խորտուքորտ մորթս իրենցմէ ստացած եմ, մարմինիս գոյնը, քրտինք արտադրելու կարողութիւնը:

Իրենք ալ իրենց կողքին, շատ բան ստացան ինձմէ: Չըսեմ, հանելուկ թող մնայ: Բոլոր անոնց որոնք կը տեսնեն իմ գոյութիւնս եւ կեանք կու տան ճանչնալու զիս: Եւ ընդունելով իմ ահռելի ուժեղ զգացումներս: Ի վերջոյ, պիտի կարենան ունենալ բանի մը վայրկեան, ապրելով ամբողջութեամբ մաքուր, թափանցիկ, մերկ, արեւոտ, շունչով լեցուն օդի մը մէջ:

Միայն այս է գաղտնիքը ստանալու այսպիսի բան մը, կարենալ մտնելու աշխարհ: Իրական աշխարհը, ուր ընդունուած են միայն մարդիկ, լեռներ եւ արեւ:

Բարի եկար:

Կրնայ ըլլալ չտեսնուինք հոն, չգարմանաս, խաբուած չզգաս. արդէն ըսի, խաբէութիւն չկայ որ հանդիպիս:

Կրնամ գտնուիլ լուսինին հետ: Շարունակելու մեր լուծումներու նոր հատորը: Կամ ալ ստեղծուած զգացումներ բաժնեկցելու երկար ճանապարհին մէկ բաժինը:

Բայց եմ: Յոն եմ: Ես եմ: Ներկայ եմ: Չզացումս եմ: մաքուրն ու անկեղծն եմ: լուսինն ու շուքն եմ: տունն ու աշխարհն եմ: վայրկեանն եմ: ուրախը եւ ուրախութիւնն եմ: հանգիստը եւ հանգստացնողն եմ: ընդունուածը եւ ընդունողն եմ: սիրողն եմ: սէրն եմ: ես եմ: ես եմ: Տուրտն ու տաք փաթթուկն եմ: Կրակն ու վառող տախտակն եմ: Ծառն ու հողն եմ:

Կեանքն եմ: մայրն ու հայրն եմ: Չզացումն եմ: սէրն եմ: մաքուր օդն եմ: քերանն ու ականջն եմ: փափուկ ձեռքն ու չարքաշ ոտքն եմ: մարմինն եմ: ծնունդն ու մանուկն եմ: անոր լացն ու լացը սրբող մատն եմ:

Ձիւնն եմ: արեւն եմ: օդն եմ: շունչն եմ: սէրն եմ: քարացած ձիւնն եմ: եւ սիրահարն եմ: սիրահարը արեւուն: նայուածքն եմ: նայուածքը ձիւնին: ձիւնին նայուածքը արեւուն: ու այսպիսով կ'անցընեմ կեանք մը: ես եմ: կը սիրեմ: սէր եմ: արեւը սիրողն եմ: տաքութիւնը սիրողն եմ: սէրն եմ: բայց ես ձիւնն եմ: պաղ ձիւնը ձմեռուան: ես ինքզինքս սիրողն եմ:

Ես եմ:

հալեցայ: տաք արեւուն տակ: պաղն էի: տաքն էր: արեւն ու ձիւնն եմ:

բայց ձիւն չմնաց: ջուրն եմ: ջուրը հալած: պաղ ջուրն եմ: արելը սիրող:
 ձիւնը հալեցաւ: սէրն եմ: ես եմ:
 Ձիւն չմնաց: օդը յոգնած փչելէն, տաքցաւ: գիտես: դիւրին չէ:
 ես եմ հովը: օդը՝ ես եմ: բերանը՝ ես եմ:
 Ձիւն չմնաց: ձմեռն ալ հալեցաւ:
 Բայց ըսեմ: ես եմ:
 Ձմեռը հոն չէ: պէտք էր երթար: գացի: գնաց:
 Կանաչ եղայ: կանաչ եմ: կանաչը երեւցաւ: տերեւ է: ծաղիկն է: տերեւն
 եմ: ես եմ:
 Գարունը հասաւ: ձմեռը հալած: արելը տաքցած:
 Բայց արելը տաք կ'ըլլայ: ձմեռը հալող, իսկ գարունը հասնող:
 Ես եմ: ես եմ:
 Աս է կեանքը:
 Բայց ըսեմ:

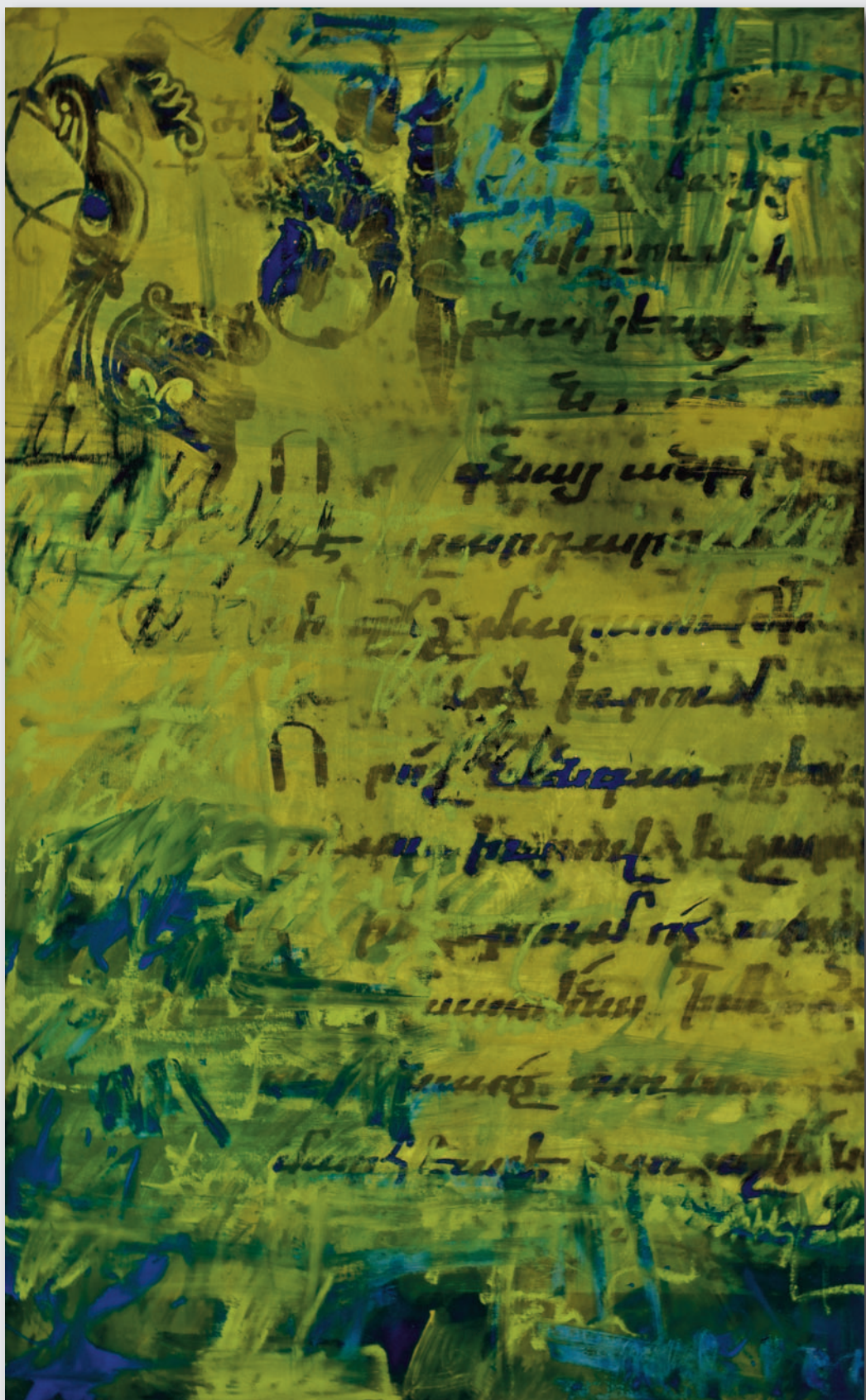
Ջուրն եմ: պաղ առուի ջուրը: մազերս ալ քիչ մը ջուր է: կը մսիմ: իրաւ
 է:
 Կը մսիմ: բայց: ես եմ:
 Ես եմ պաղը: ջուրը ես եմ: պաղ հովն ալ ես: մի մտահոգուիր: հիւանդ
 չեմ: չէ: պարզապէս ինքզինքս կը զգամ: ես եմ պաղը: ես եմ ջուրը:
 ջուրը հոսող: բոլորին գաղտնիքները շալկող: լուռ հոսող: բոլորին
 հասնող: բուժող ու մաքրող: ես եմ:
 Լոզցայ: հանգստացայ: մաքրուեցայ: հանդարտեցայ եւ բուժուեցայ: ես
 եմ:
 Ջուրը ես եմ: ես ինձմով բժշկուեցայ: ես ինքզինքս ըլլալով: ինքս ջուր եմ:
 մաքրուեցայ: լոզցայ:

Ձմեռ, գարուն, աշուն, ամառ: ես եմ: կը հալիմ, կը հասնիմ, կը թափիմ,
 կ'այրիմ: այո: այս բոլորէն կ'անցնիմ: ես եմ:
 Երբեմն ինքզինքս չեմ ըլլար: ես չեմ ըլլար: եւ կը հեռանամ ինձմէ: կը
 չորնամ: իյնալիք եմ: բռնող չունիմ: մինչեւ ռէր պիտի իյնամ:

տերեւն եմ: տերեւը կանաչ: տերեւը սրճագոյն: ես եմ:
 հովն եմ: բերանը հովին: ուժը հովին: ես եմ: փչեցի: յոգնեցայ: պարեցի:
 դարձայ: ինկայ: ես եմ: բոլորովին ինկայ: բոլորովին կը մերկանամ:
 տկարացայ: ես չեմ: այլեւս ես չեմ:
 Չէ: տկարը չկայ: ես չեմ: տկարացայ, որովհետեւ ինքս չեղայ: աշունն ալ
 աս է:

Խնդացի: լսեցի: Ես եմ: Ես ինծի լսեցի: ձայնս լսեցի: Ես եմ խնդուքը:
 Արեւը կը դիտէ: Ես ինծի կը դիտեմ: արեւը՝ Ես եմ:
 Ես ինքզինքս նայելով, արեւը ամէն օր կը ծագի:
 Ինքզինքս սիրելով, ձմեռը կը հալի եւ գարունը կը հասնի: ամառը
 կ'այրի եւ աշունը կը թափի: Ինքզինքս մտիկ ընելով, հովը կ'երգէ:
 դէպի ինծի վազելովս է որ ջուրը կը հոսի եւ կը հասնի բոլորին:
 Ինքզինքս ապրելով է որ աշխարհը կայ, եղաւ, եւ կրնայ ըլլալ: Կեանքը՝
 անմեղդութիւնն ու սիրելն է, տաքութիւնն ու մաքրութիւնն է:
 Ջուրն եմ: սէր եմ: արեւն եմ: բնութիւնն եմ:
 Կեանքն եմ:
 Ես ինքս եմ:
 Արդէն իսկ՝ կեանքը ինձմով է:

Անցաւ ժամ մը:
 Արդէն իսկ բոլորովին բացակայ են: Բացակայ են: Անցնող
 վայրկեանները հոս չեն: Այո, բոլորին համար հոս չեն:
 Բայց այս անգամ տարբեր էին:
 Չեմ յիշեր ալ:
 Ո՛ւր էի:
 Ի՞նչ էի:
 Ե՛ս:

Գործ՝ Վայգեն Բրտունեանի

Ն. ՍԱՐԱՖԵԱՆԻ ԱՐԽԻԻ

ԼԵԻՈՆ ՉԱԲԵՆ ՍԻԻՐՄԵԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՆԻԿՈՂՈՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆԻՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ

Չորս նամակներ 2. Սիւրմելեանէն պահպանուած են Սարաֆեանի արխիւին մէջ, Անթիլիասի Մայրավանք: Մեր ենթադրութեամբ հաւանաբար նամակ մը եւս փոխանակուած է անոնց միջեւ, որ մեզի չէ հասած եւ որուն մասին ակնարկութիւններ կան:

Այս թղթակցութիւնը, ինչպէս կ'ըսէ Սիւրմելեան, երկար չէ տեւած, եւ հոս տպուած վերջին գիրը, 13 յունիս 1923 թուականը կրող, արդէն գուշակել կու տայ անոր դադարումը: Սիւրմելեանի եւ Սարաֆեանի կապը ըստ երեւոյթին Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարանէն սկսած, խորացած է աւելի ուշ եւ մեկէն ընդհատուած: Յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ:

Սիւրմելեանի մէջբերած տողերէն կարելի է ենթադրել, որ Սարաֆեան խանդավառ չէր Սիւրմելեանի քերթուածներով: Այս կեցուածքը աւելի արմատացած կ'երեւայ 1951ին, երբ լոյս կը տեսնեն Վահան Թէքէեանի նամակները Սիւրմելեանին եւ կը վերահրատարակուի *Լոյս Չուարթը*: Այս հրատարակութեան Սարաֆեան երկար ուսումնասիրութիւն մը կը նուիրէ. «Յատաջողիմութիւն թէ ձուլում» («Ակօս» 1951, թիւ 5, էջ 83-102, նաեւ *Տեսարանները, մարդիկը եւ ես*, Երեւան, 1994): Հոն կը քննէ Թէքէեան-Սիւրմելեան կապը, խնդրոյ առարկայ դարձնելով նաեւ Օշականի գնահատումները: Սարաֆեան իր տարակուսանքը կը յայտնէ Սիւրմելեանի քերթողութեան հանդէպ. «Բանաստեղծէն աւելի բանաստեղծական բառն է որ աւելի կը պատշաճի «Լոյս Չուարթ»ի հեղինակին, որուն մէջ կը տեսնենք կանխահաս, ճարտար virtuosité մը¹ իրական խառնուածքէ աւելի, վարպետը՝ խճանկարներու, ծաղիկներու, ծաղիկներ հաւաքող աղջնակի մը հոգիով, թարմ, պարզ ու անկեղծ՝ անշուշտ տեղ-տեղ» (*Տեսարանները*, էջ 236):

Սարաֆեան Թէքէեանի նամակներու հատորի իր անձնական օրինակին վրայ լուսանցքային նշումներ ըրած է, որ չեն մտած յօդուածին մէջ եւ որոնցմէ մի քանին կարելոր կը նկատեն: Առաջին նամակի լուսանցքին, Սարաֆեան

¹ Կատարումի ճարտարութիւն:

մատիտով կը գրէ. «Թէքէան բանաստեղծէն աւելի վեր կը դասէ Չաւենին հոգին» եւ աւելի անդին. «Ինչ կարօտով կը սպասէ նամակներուն, ինչպէս կ'ուրախանայ երբ կը ստանար զանոնք», եւ այլն:

Սիւրմէլեանի հակազդեցութիւնը յայտնի չէ: 1972ի օգոստոսին, երբ ծանօթ վիպագիր Է եւ Փարիզ այցելած է, ուզած է հանդիպիլ Սարաֆեանին, ըստ Չ. Որբունիի 24 օգոստոս 1972 թուակիր նամակին՝ ուղղուած Սարաֆեանին: Այդ հանդիպումին մասին, եթէ տեղի ունեցած է, որեւէ հետք չկայ մեզի հասած արխիւին մէջ: Չենք խորհիր որ անիկա տեղի ունեցած է: Այդ ամիսներուն յայտնաբերուած էին հիւանդութեան ախտանշանները, որոնք նման հանդիպում կը դարձնէին չափազանց թեւական:

Արխիւի ցանկագրումին մէջ, նշուած է «կիսատ» նամակ մը: Ասիկա թիւրիմացութիւն է: Այդ «կիսատ» կոչուած նամակը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ վերջին նամակին միջին մասը. թուղթին որակը, էջին վերը գտնուող համարակալումը ատոր փաստերն են: Որով այդ նամակը փոխանակուած նամակագրութեան ամենէն երկար գրութիւնն է, շատ մօտիկը օրագրային էջերու:

Նամակներուն կցուած է Սարաֆեանի արխիւին մէջ պահուած Սիւրմէլեանի «Մեղեղոց» քերթուածին մէկ նախնական տարբերակը, որ բաւական տարբեր է *Լոյս Չուարթի* մէջ տպուած, սրբագրուած օրինակէն (էջ 15), եւ իբրեւ այդ՝ որոշ շահեկանութիւն մը կրնայ ներկայացնել: Թղթածրարին կցած եմ Սարաֆեանի «Ծխամորճ» քերթուածը որուն կ'ակնարկէ Սիւրմէլեան եւ որ չէ հրատարակուած բանաստեղծի հատորներուն մէջ²:

Ա.

յունուար 1, 1923

Սիրելի Նիկողոս,

Ստացած եմ նամակդ, զոր երբեք չէի սպասեր: Սրտիդ ու սրտիս մէկ կտորն է անիկա, տառապանքով վայն կարդացի, կրկին ու կրկին, հեւիհեւ ու գինով: Խորհեցայ իւրաքանչիւր խօսքին վրայ, աշխատելով բռնել անոնց հոգին ու ուժը: Ինձ կը թուի թէ Չաւենն է որ կը խօսի Չաւենին, եւ ոչ թէ Նիկողոսը:

Մօտենալ կ'ուզէր հոգիս բուկինիդ, այդ պզտիկ աղջկայ հոգիին, բայց պզտիկ տղու մը պէս, ես կը վախնայի, որովհետեւ հեռուէն քեզ հպարտ ու

² Չափածոյ երկերը (խմբագիր Յ. Զիւրաբեան), Սարաֆեանի արտադրութեան այս առաջին շրջանի քերթուածները զանց առած է: Կեդրոնական վարժարանի աշակերտ՝ Սարաֆեան 1922ին աշխատակցած է «Ժողովուրդի Ձայն»ին, ուր տպուած է անվերնագիր քերթուած մը «Սպասե/սպասե իմ դարձին» տողով սկսող (19 Փետրուար 1922), ապա՝ «Անցնելէն վերջ», 19 Մարտ 1922: Նոյն շարքին կարծեք կը պատկանին «Կիլիկեան տարեցոյց»ին մէջ լոյս տեսած երկու քերթուածներ որ Ժ. Դանիէլեան հրատարակած է նախ «Շիրակ»ին, ապա իր *Գրական որոնումներ* հատորին մէջ (Պէյրութ 2007, էջ 166):

իմաստուն էի տեսած: Ես խենթ տղայ, ինչպես քալեի հոգիեղ ներս, որ ինծի քարծոր ու կարծոր կ'երեսար, ու կը կարծեի թե դուռը գոց պիտի գտնայի:

Ու հիմա կը պարմանամ թե ինչո՞ւ ծովերն ու ճամբաները մեկ իրարմէ կը քաժնեն, մենք որ այնքան երջանիկ կրնայինք ըլլալ իրարու քով, գլուխ գլիսի, շունչ շունչի:

«Միևսկ եմ ու ատիկա կը ճնշէ վրաս», կ'ըսես: Դուն որ մօտդ ընկեր մը ունիս, հայ ընտանիքի մը մէջ ես, ուր մանաւանդ «աղջիկներ կան», Դրն. ԹԷ-թէանին սենեակը կ'երթաս, հոգիդ տաքցնելու համար³, վերջապես դուն, որ սիրելիներու մէջ ես, կը գանգատիս: Իսկ ես... լացս կու գայ... ատելի լաւ է չիօսինք:

Եղնիկի մը նման պատուեցայ լեռներէն ու ինքզինքս գտայ խոշոր քաղաքներու աղմուկին մէջ: Ակռաներս սեղմած սկսած եմ վապել ու չեմ գիտեր թե ո՞ր:

Այնքան կարօտ եմ մտերիմ ձայնի մը, շուքի մը, սրտի մը, երբեք պայքան որք զգացած չլիի ինքզինքս: Օ բոլոր գանձերս կու տամ սիրելիի մը համար, մէկ հոգիի առանձնութենէն ատելի մեծ տառապանք չկայ: Ես գիտեի ասիկա, բայց ստիպուած էի: Չգացումներս այնքան շատ գտայ մէջս, որ վախցայ, մտածեցի երկար, ու ակա միտքս բռնապետը եղաւ հոգիիս. ես կ'ատեմ վայն, բայց ստիպուած կը յարգեմ:

Ու հիմա կռիւը այս երկուքին: Ես երբեք հաշտուիլ կրնամ ինծի հետ: Ինչպէս հաշտուիմ, երբ ես, զգացում ամբողջ, կեանքին համար, սպաննած եմ ինքզինքս մտքիս մէջ: Մարդիկ շատ անգութ են հոս, ու կ'ուզեն որ հոգիս ծախեմ, մարմինս գնելու համար: Մարդիկ շատ յիմար են հոս, անոնք նոյնիսկ չհասկցան այն հեզնական ծիծաղը որ շրթներուս վրայ կայ: Որքան երջանիկ ես երբ ապատ կը խօսիս: Ես այդպէս միայն ինծի՝ կրնամ խօսիլ, գիշերները, վերմակիս տակ: Եթէ մէկը հասկնար, թե ի՞նչ է այն կրակը որ կը շողայ աչքերուս մէջ. եթէ մէկը վիս խղճար հոս, ես անոր պիտի ցուցնէի սիրտս: Բայց հոս անիւ մը միայն կայ հողին վրայ ու մտքերուն մէջ: Հոս ծխնելոյցներ կան, երկար ու կարմիր ծխնելոյցներ, ու եկեղեցիներ առանց խաչի:

Ու հիմա, ես գտած եմ հայրիկս, կամ ատելի ճիշդը, հայրիկս գտած է վիս⁴: Բայց մեր աղուոր օրերը շատ կարճ եղան ու ես ճամբայ ինկայ ուրիշ աշխարհներու համար: Համբերութեամբ պիտի տանիմ այս մէկ քանի տարիները, մինչեւ որ կրկին իր գիրկը իյնամ. ան երբ իր գիրկը իյնամ, այնքան պիտի լամ, այնքան բաներ պիտի պատմեմ: ... Բայց կը վախնամ վայն կորսնցնելէ, անոր առաքելի սիրտը վիրաւորելէ: Ու այս մտածումը տառապանք մըն է ինծի համար: Որքան երջանիկ ես, եթէ ծուխին մէջէն անոր աշ-

³ Սարաֆեանի նամակը գրուած պէտք է ըլլայ Վառնայէն, գուցէ Դեկտեմբերին: Այդ օրերուն ԹԷթեան կը գտնուէր Վառնա, ուրկէ նամակ յղած է Սիւրմէլեանին, տե՛ս Վահան ԹԷթեանի Նամակները Լեւոն Չաւեն Սիւրմէլեանին, Նիւ Եորք, 1950, էջ 25, 27, 29:

⁴ Այս տողերը կը լուսաբանուին ԹԷթեանի նամակով, գրուած 21 Դեկտեմբեր 1922ին, ուր բանաստեղծը կը գրէ. «ես արժանի՞ եմ այդ հայրութեան», տես յիշուած հատոր, էջ 25:

քերը կը դիտես. ներսս պարսպ է հիմա. ես սիրտս իր մօտ ձգեցի, որպէսզի մարդերը վայն չգողնան: Երբ կրկին վայն տեսնաս, լաւ նայէ իր աչքերուն ու ճակատին. երկար նայէ. ու երբ ան իր բարի ծիծաղով հարցնէ պատճառը, ըսէ թէ Չաւենին կարօտն է որ կ'ուզեմ առնել:

Եկու՛ր եղբայր մեր հոգիներէն ներս: Մենք մեծ ընտանիք էինք ու բաժնուեցանք: Եկուր ու բաց սիրտդ վարդի մը պէս: Միայն վայն համբուրելով պիտի տաքցնենք: Մենք, տղայ չեղած տղաներ, հայր չեղած հօր մը քով... Բայց այնքան կը վախնամ ձեզ կորսնցնելէ, որ այս յուզումը արդէն իսկ զիս դժբախտ կ'ընէ:

Եթէ գիտնայիր, թէ առանձնութեանս պահերուն, քանի անգամ եմ կրրկնած անունդ, ուրիշներու հետ, չպիտի ուզէիր ըսել թէ ես քեզի չեմ հասկնար, ու եթէ ճանչնամ, պիտի սիրեմ. ես ձեր անունները այնքան գուրգուրանքով եմ տաքցուցած ու մեծցուցած, որ եթէ օր մը դուք հեռանաք իսկ ինձմէ, այդ անունները պիտի մնան, սիրելի, մտերիմ ու աղուոր:

Այս օրերս J. J. Rousseauի Les Confessionseը կարդացի: Ու ինձ կը թուի թէ իմ խոստովանութիւնս կարդացի: Այնքան նմանութիւն այդ գրքին, ինծի դրկած երկու կտոր թուղթերուս ու հոգիիս միջեւ: Երբեմն անկարելի եղաւ ինձ վայն շարունակել, իսկ երբեմն ալ չքնացայ ու կարդացի: Այսպէս են գրեթէ բոլոր գրքերն ու թուղթի կտորները: Ինծի կ'ըսեն. կարդա՛, բայց ինչպէ՛ս կարդամ երբ չեմ կրնար. շատեր գրքերով միսթարութիւն կը գտնան: Ես այնքան կը տարուիմ անոնցմով, որ ինքզինքս կը մոռնամ ու այդ գրքերն ու թուղթի կտորները կ'ըլլամ: Յետո՛յ: Չոր կեանքին կը վերադառնամ, մահապարտի նման, սպանդանոց գացող ճերմակ գառնուկի մը նման: Ու ասիկա վնասակար է ինծի:

Մեր թղթակցութիւնը, եղբայր, պէտք է արագ արագ ըլլայ. ու նամակս դրկելէ վերջ հիւանդագին գինովութեամբ մը պատասխանիդ պիտի սպասեմ: Միտքս շատ ցրուած է, ու անիոյթ են շարած տողերս. ասիկա կ'ըսեմ նախապէս, որպէսզի յետոյ ընկերոջդ հետ սրճարանի մը անկիւնը վայն չքննադատես:

Թող ասիկա նախաբանը ըլլայ այն գրքին որուն վրայ մեր ճակատները կախած, պիտի թղթակցինք:

Միտով ու կարօտով

պզտիկ եղբայրդ՝ Չաւեն:

Յ. Գ. Պրն. Թէքէեանին հասցէն չեմ գիտեր. նոյնպէս Պրն. Գարանֆիլեանին: Ատնք ինծի կը դրկես:

Խաչիկին⁵ համբոյրներ: Անոր հետ ալ կ'ուզեմ թղթակցիլ, վայն լաւ չեմ ճանչնար, բայց չէ՞ որ ընկերդ է: 2.

⁵ Ակնարկութիւնը Խաչիկ Չուֆայեանին է, որ Սարաֆեանի մօտիկ ընկերներէն էր, որուն նուիրած է «Ծթաբար» քերթուածը, տե՛ս *Անջրպետի մը գրաւումը*, Փարիզ 1928, էջ 24: Չուֆայեան հեղինակն է *Արբուն արինգ*, *Կիթառ*, *Նեկտար եւ մոլեխինդ*, *Աւելի լոյս*, *Ինքնաստեղծութիւն* քերթողագիրքերուն, մեռած, Փարիզ, 1947ին, արկածով:

Բ.

Ապրիլ 9, 1923 Մենհեթրն, Քենս.

Միրելի Նիկողոս,

Նամակդ իր ժամանակին ստացած եմ. այսօր միայն պատասխանելու հնարաւորութիւն ունեցայ: Գրած նախորդ նամակս, Վառնայէն ետ եկաւ, դուն մեկնած ըլլալուդ համար:

Դժբախտ նամակ մըն է ատիկա, Նիկողոս: Ու ես կ'ըսեմ թէ ամենէն մեծ տատապանքը իր մտքի եւ հոգիի ընկերոջ բան մը ընել ուզելն ու չկրնալն է: Չէ թէ դժուար է, որովհետեւ սորված եմ դժուարութիւններու հետ դէմ դիմաց կենալ, այլ անկարելի է, զոնէ առայժմ, որ ես կարենամ օգտակար ըլլալ քեզի: Չմենէն ի վեր կ'աշխատիմ Աշոտին⁶ համար, ու հապիւ յաջողեցայ, բայց լաւ յաջողեցայ, իրեն թուղթ մը դրկել այս երկիրը գալու, իմ մօտս, հաւանաբար ճարտարապետութեան հետեւելու: Ես ոչ միայն բարոյապէս, այլ զոհած պատիկ նիւթական օգնութիւններս չպիտի վրանամ կրկին, ու չնայած որ շատ ուրախ եմ որ վերջապէս մէկն ու մէկը քովս պիտի ըլլայ շուտով, միշտ կը տրտմիմ քեզ յիշելու: Բայց սրտիս կովութիւն մը տալու համար, քեզի համար ալ դիմեցի, ու պատասխանեցին թէ այլեւս ուրիշի մըն ալ օգտակար չեն կրնար ըլլալ, որովհետեւ պետական համալսարան մըն է փորձածս, ու որոշ գումարէ մը աւելի չեն կրնար տրամադրել որ հայ տղաք ձրի ուսում ստանան:

Բայց ես վատահ եմ որ, եթէ կամքը չպակսի, դուն ալ այս երկիրը կը նետես ինքսիքդ, բայց չեմ կարծեր որ իմ մօտս ըլլաս: Նիկողոս, «ապագայ»ի սիրոյն, ես եղբորմէս ու քրոջմէս պատուեցայ, հապար ու մէկ նեղութիւն յանձն առի ու այսբան ծանր բեռ մը միս միսակս դեռ կը կրեմ: Այնպէս որ ահա իմ խօսքս:

Սա յայտնի է որ այս անտրոշ վիճակը չէ կարելի շարունակել, ու օր առաջ ամէն մարդ որոշ ապահով ճամբայ մը գտնալու է: Ամերիկայի համալսարանները — Harvard, Yale, Columbia, Princeton եւայլն, աշխարհիս ամենէն հարուստ ու լաւ համալսարաններն են: Քանի որ դուն երեք-չորս ամիս ունէիր գրական ճիւղը աւարտելու, ինչո՞ւ պայն լքես: Ընդհակառակը հոս համալսարանի մը մէջ կրնաս Romanic languages and literaturesին հետեւիլ, մանաւանդ որ բաւական ֆրանսերէն գիտես: Ամերիկայի մէջ մարդ նիւթականէն շատ քիչ պատճառներ ունի վախճալու, բայց Ամերիկան ամէն բանէ առաջ ջիղի ու երկաթի աշխարհ մըն է, ուր մենք պետք է արուեստագետներ ըլլանք... պինուորի հազուատով: Անշուշտ դուն չես վախճալ նեղութիւններէն, «ապագայիս սիրոյն»:

Արդ, Նիւ-Եորք Հայ Ուս. Միութիւնը կայ: Բաւական թիւով ուսանողներ, իր միջոցաւ թէ այս երկիրը մտան եւ թէ տեղաւորուեցան: Քարտուղարը եւ անդամներէն ապրեցիկները ռամկավար են, եթէ կրնաս ապրեցիկ մարդերու միջոցաւ — օրինակ Թէթեանը — դիմել անոնց որ քեզի յարմար համալսարան

⁶ Աշոտը մեզի ծանօթ չէ:

մը գտնան ու նաեւ որոշ դիրութիւններ, իսկ եթէ ոչ, դուն պատշաճ նամակ մը կը գրես, ուր չես մոռնար Կեդրոնականի շրջանաւարտ մը ու այլ նման կարեւոր պարագաներ յիշել: Դուն ըսէ՛ կամ ըսել տուր որ Կեդրոնականի շրջանաւարտ ես, հոգ չէ թէ թուրքը չունիս, անգամ մը որ հոս գաս ու քիչ մը ֆրանսերէն խօսիս, որեւէ համալսարան քեզ սիրով կ'ընդունի:

Ես խորհուրդ պիտի տայի մանաւանդ միայն ապրիլի կոնակով մը գործել: Ա՛յ քեզի կը մնայ բոլոր ճամբաները գտնալը:

Ուրիշ ճամբայ մը չկայ՝ արդեօք, Նիկողոս. միւ որքան կը ցաւիմ որ ձեռքերս կոտրած են. ինչո՞ւ այսքան ուշ ըսիր ինծի խօսքդ. գոնէ կանուխէն բան մը ընէի, քու եւ Աշոտին խնդիրը միասին կը յաջողէր:

Ինչ որ է, Ուս. Միութեան կամ ուրիշ ոեւէ մէկուն միջոցաւ affidavit մը⁷ ձեռք պէտք է ձգես: Երբ Ամերիկա եկար, շատ շատ տարի մը կը կորսնցնես, ու յետոյ ամէն բան իր բնական ուղղութիւնը կ'առնէ: Սա ալ ըսեմ որ, իմ վարժարանս միայն Էնժէնիօրութեան եւ երկրագործութեան ճիւղեր ունի, այնպէս որ ես չեմ կարծեր թէ ուզես այս ճիւղերէն մէկը քեզի ասպարէզ ընել:

Այնքան շատ պատահած եմ, որ չպիտի կրնամ երկար նամակ մը գրել քեզի մինչեւ ամառ: Որեւէ կերպով որ կրնամ ես քեզի օգտակար ըլլալ, ըսէ՛, Նիկողոս: Ես չոհեմ գիտցող տղայ եմ: Մենք ամէլու ու վարզանալու համար, իրար մօտ պէտք է ըլլանք, Աշոտն ու Խաչիկը այս երկիրը կու գան, Նիկողոսն ալ գոնէ գայ, ու քչիկ-քչիկ կը հաւաքուինք, կը սեղմուինք, իրարմով կը կշտանանք, ու յետոյ այդ ցաւի երկիրը կը վերադառնանք, մեր պարտականութիւնը պիտուորներու նման կատարելու համար: Յուսահատելու պատճառ չկայ: Եթէ կամք ունիս ու գիտես բանաստեղծի հոգին մարտիկի հոգիի մը փոխել ու փոխադարձաբար, նեղ աշխարհը գոնէ քչիկ մը կը լայննայ:

Վահրամը⁸ ինծի կ'ըսէ որ լաւ չէ իմ ունեցած գաղտնապահութիւնս իրեն հանդէպ, քու մասին: Ես այնքան միամիտ եմ ու բարի, ինծի համար բոլոր այս «երապի գոյն» պատանիները այնքան սիրելի են ու հաւասար, որ ես այդպիսի նկատումներ երբեք ունեցած չեմ: Ի պատասխան իր յանդիմանութեան, քու նամակներդ դրկեցի իրեն, ցուցնելու համար մեր միջեւ եղած յարաբերութիւնը:

Ես շատ քիչ խօսիլ կը սիրեմ, բացառութիւն ըլլալով հոգիի մէկ բանի պահերը: Մենք ճանչցանք սիրար ու ըսինք մեր խօսքը գրաւոր: Ասկէ յետոյ նամակներու գէթ պէտք է փոխուի: Իրար հետ կը խօսինք «գրականութեան» մասին ու այն ամէն բանի՝ որ օգտակար է ու անհրաժեշտ մեզի:

Քեզի ուսանաւոր մը⁹ կը դրկեմ Նիկողոս: Երկտունդ նամակիդ մէջ շատ սիրեցի, որքան հարապատ ու բնական էր:

⁷ Պաշտօնապէս հաստատուած յայտարարագիր, երդումագիր ըստ անկլօ-սաբսոն իրաւունքին:

⁸ Վահրամ Կաբաւեանն է, հեղինակ *Պողպատե սերմեր* հատորին, Փարիզ, 1929: 1928ին հրատարակած է «Ցոլքեր» գրական ամսագիրը, որուն աշխատակցած է Սարաֆեան: Հետագային Victor Gardon ծածկանունով հրատարակած է երեք ֆրանսերէն հատորներ. *Le Vert Soleil de la vie* (1959), *Le Chevalier à l'émeraude* (1961), *L'Apocalypse écarlate* (1970).

⁹ Նկատի ունի «Մեռելոց»ը, որ գրուած է առանձին էջի վրայ:

Ես շատ եմ հաւանած «Ծխամորճ»ին¹⁰: Կ'արտասանեմ կրկին ու կրկին, ու միշտ իր հեթանոս թարմութիւնն ու ապատութիւնը կը պահէ: Կը ցաւիմ որ ես հապիւ տարի մը եղայ Կեդրոնական, ու անկէ աւելի չէի կրնար սորվիլ: Ես գիրք չեմ կարդացած, ու այն է իմ պակասը:

Ես կը գրեմ իմ *procédés*երով¹¹. յետոյ մէկ վախ ունիմ, որ ուրիշները չեն հասկնար սիւ: Ինչ որ է, դուն կրնաս ինծի օգտակար ըլլալ, Նիկողոս: Ես սրտագին կը խնդրեմ քեզմէ որ չխնայես այդ օգտակարութիւնը, որ միայն քեզմէ կրնամ ստանալ գոնէ: Ղրկէ ինծի կտոր մը քովիներէդ. կարծեմ դուն քիչ գրողներէն ես, ու քիչ գրողները միշտ լաւ կը գրեն:

Թող մեր այս ապատ յարաբերութիւնը օգուտ մը ունենայ ինծի, որ գրականութիւնս գոնէ մինչեւ իմ վերադարձս, եւ միախառնութիւն մը քեզի, որ մեծ եղբոր մը նման մեծցուցիր սիւ:

Շատ սիրով ու կարօտով,
պզտիկ եղբայրդ
Չաւեն

Ուս. միութեան հասցէն է.

D. P. Damlamian

Armenian Students' Association of America, Inc.

2929 Broadway, New York, N.Y.

Գ.

Bonner Springs, Kans. յունիս 7, 1923

Սիրելի Նիկողոս,

Ստացած եմ Պուրբէշէն ղրկած նամակդ: Նամակ չէր ատիկա, աւետարանէն վերցուած թերթի մը, աղուոր, ու տրտում գրքի մը էջը, սիրտ ու հոգի, ինքը Նիկողոսը ինչպէս որ է ինքն իր մէջ, մերկ, հեռու ուրիշներէ – եթէ կան – ինչպէս որ ենք **մենք մեր մէջ**: Բայց լաւ տղայ, ես քեզի անցեալ նամակիս մէջ ըսի թէ դուն սիւ Verlaineը կը յիշեցնես, ես կ'ուզեմ որ դուն սիւ յիշեցնես Պետրոսիւսը¹², Աբուլլէն¹³, հին յոյն գրողները՝ որոնց կեցուածքը այնքան կը նմանի. ես կ'ուզեմ որ դուն սիւ յիշեցնես աշխատաւորի պատկեր մը, սինուոր մը, գիւղացի մը, նոյնիսկ, այո, նոյնիսկ լաւ սրիկայ մը: (Սրիկայ բառը ոչ այնպէս ինչպէս հասարակ ժողովուրդը կը հասկնայ): Մենք մեր մէջ, ու իրարու հետ, սրտերնիս մեր ձեռքերուն մէջ առած՝ կրնանք մօտենալ, բայց աշխարհին հետ, «դուրսեցիներուն» հետ, չենք կրնար, չենք կրնար նոյնը ընել,

¹⁰ «Ծխամորճ»ը կարելի է կարդալ յետագայ էջերուն մէջ:

¹¹ Գրելու միջոցներ, գրելածեւ:

¹² Լատին արձակագիր, հեղինակ Սաթիրիքոն վեպին:

¹³ Լատին գրող, հեղինակ Ալլակերպումներ կամ Ոսկի էջը վիպական արձակին:

անոնք շատ նեղ հորիզոնով մտքեր ունին, հորիզոն մը որ լեցուած է շուկայի գներով, ծիծաղելի կրնանք ըլլալ անոնց մօտ, երբ սրտի խօսք մը բերներնէս փախցնենք ու կը խուսափին, կը վախնան մեզի մօտենալէ: Ինչո՞ւ արուեստագէտը չըլլայ առաջին մարդը, մարդը՝ ինչպէս որ է փողոցին մէջ, տան մէջ, կռուի առջեւ, գործի ժամանակ, մարդերու հետ: Կ'աղաչեմ ըսէ ինծի, ի՞նչ է իմաստութիւնը միայն թղթեր լեցնելուն:

Շատեր կը խորհին որ արուեստը «հիւանդութիւն» մըն է որմէ վարակւողը կ'ըլլայ հիւանդ, «անարեւ», մարմնով ու մտքով: Անոնք կը սխալին, սա կը խորհիմ: Արուեստը պէտք է կրօնքի մը չափ ուժով ըլլայ, արուեստը պէտք է արեւուն չափ անսահման ու երջանիկ ըլլայ, որուն մէջ ամէն դէմք կը ժպտի, — թերեւս տրտում ժպիտ —, որուն մէջ ամէնքը մանուկներ են ճամբաներու վրայ խաղող, որուն լոյսով մենք կը տեսնանք մեր ներսը, ինչպէս նաեւ ջուրին, հողին, ծաղիկին ու ձայներուն եւ գոյներուն «ներսի» կողմը, այսպիսով պատւելով հասարակ մարդերէն, որոնց զգայարանքները ձիի մը զգայարանքներէն շատ չեն տարբերիր, որոնք **չեն գիտեր** գործածել իրենց ականջը, աչքը, երեւակայութիւնն ու մտածումը: Ես կը սպասեմ որ դուն ըլլաս ամենէն երջանիկ մարդը աշխարհիս վրայ, տղայ մնաս միշտ ու երբեք չմեծնաս: Նոր մտածումներ գտնաս քեզի համար, փառքի ու խոնարհութեան մտածումներ, կռուի ու խաղաղութեան մտածումներ, ու խանդավառութիւն, պրկութիւն անոնցմով: Ես չեմ հաւատար որ մարդ կրնայ լալ աստղապարտ գիշերի մը մօտ ու լուսնի տակ, պարտեպի մը մէջ, աշխատանքի ատեն, բահի մը կամ հրացանի մը մօտ: Թերեւս միմակ մնալդ է որ կը ստիպէ քեզի սիրտդ խածնել, նոր կեանք ու նոր սպրեւիլ պայմաններ, «հաշէն» պատուած, մեծ մարդու մը շունչէն, պակասէն պրկուած: Բայց գիտցիր որ կարճ ժամանակի մը համար հեռու երկիրներ է գացեր պստիկ տղայ մը, որ այնքան շատ կը սիրէ քեզի հիմա, երկիւղածութեամբ կը խորհի քու վրայ: Հաւատա՞ որ վաղը, մօտ ատենէն, նոր շունչ մը նոյն ծառերուն տակ պիտի հաւաքէ մեզի, մենք՝ թափառական փրփրափաներ, արեւը տարբեր պիտի թուի երբ մենք կ'աշխատինք արտերուն վրայ: Ես առայժմ կը մաղթեմ քեզի աղուոր, թռչկոտուն ու միշտ ուրախ աղջիկ մը, որուն դուն շատ սիրես ինչպէս սիրեց Պետրոնիօսը, հին ասպետի մը նման, իշխանական ծանրութեամբ ու խորհրդաւոր ձեռքերով, սիրես, ինչպէս պէտք է սիրէ առաջին մարդը: Ուրախ սէր, վայրի սէր, չար սէր: Ես կը մաղթեմ քեզի նաեւ յարմար գործ մը, զոր ընես խանդավառութեամբ ու պինուորի մը նման, եւ գործէդ յետոյ, իրիկունները առանձին սենեակ մը, սեղան ու գրքեր, մտերիմ լամբար, երեկոյեան մտածումներ: Յետոյ, ասպազային, ես քեզի կը մաղթեմ բազմութիւններ, պատանիներու ու աղջիկներու թափօրներ, թափօրները անոնց մտածումներուն ու զգացումներուն, քու գրածներդ կարդալէ յետոյ: Յետոյ, ես կը մաղթեմ քեզի ճերմակ ու փառաւոր ծերութիւն մը, պարտեպի մը ցանկապատին մօտ գտնուող փայտէ նստարանի մը վրայ նստած:

Մի՛ խնդար միամտութեանս վրայ: Դուն եթէ իմ տառապանքիս մէկ մասը միայն ունենայիր, ո՞վ գիտէ, որքան շատ պիտի հասկնայիր զիս: Հաւատք, յոյս, սէր եւ բարեգործութիւն, սիրելիս:

Մօտ երկու շաբաթ է որ ուրիշ քաղաք մըն եմ, ու ազարակի մը վրայ կ'աշխատիմ: Չեմ գիտեր թե ածուխի գործը այդչափ դժուար է, բայց ածուխէն յետոյ, ամերիկեան ազարակի աշխատանքը թերեւս է՛ն դժուարն է: Օրը 12 ժամ աշխատիլ: Արեւ, արեւ, տաք արեւ: Շատ գոհ եմ վիճակէս: Բաց օդի ու արտերու սեւ «լակոտ» մըն եմ հիմա, կ'աշխատիմ՝ քանաստեղծութիւններ մոմուալով, սիրելի պատկերները յիշելով, երապելով, շատ երապելով: Ու լաւ կ'աշխատիմ:

Երախտապարտ եմ քեզի որ շատ շատ ինծի կը գրես: Յաջորդ նամակիդ մէջ կ'ուզեմ նոր հոգի մը տեսնալ: Յուցիր ինծի հոգիիդ տրտում կողմը: Տուր որ տեսնամ եւ անոր ուրախ մասը: Գիտեմ, քարեր կան, թանկագին քարեր, որոնք երբ մեր մատներուն մէջ կը տաքցնենք նոր ու նոր գոյներ կը ցուցադրեն:

Միտով ու երկիւղածութեամբ
քոյդ՝

Չաւեն

Մինչեւ սեպտեմբեր հասցես է.

Henry Lobenstein, Bonner Springs, Kansas, USA

Օշականէ լին: Լուսանկարս վերջին նամակիս հետ դրկած եմ քեզի:

(Առաջին Էջին վրայ, վերէն վար)

Բանաստեղծութիւններ դրկէ ինծի անպայման:

Դ.

յունիս 3, 1923

Bonner Springs¹⁴

Միտելի Նիկողոս¹⁵,

Այսօր կրկին մօտս եկար, ինձ կը թուի թե սենեակիս մէջ մինակ չեմ: Աղտոր էր նամակդ, այն աղուորութենէն որ միայն տրտում ու շուարած մեծ հոգիները ունին:

Հիանալի թղթակցութիւն մըն է ասիկա, թերեւս պատմական ալ ըլլայ, ես չեմ կրնար նամակներ գրել քու նամակներուդ պէս, խօսիլ կ'ուզեմ ես, դեմ դիմաց ու մակոտ կեցուածքով մը, խօսիլ քեզի հետ: Միտոյ խօսքերու մէջ ես շատ ժլատ եմ, ոչ թե սիրտ չունիմ արտի մը տալու, այլ որովհետեւ ես կը խորհիմ թե արդէն դիմացինս գիտէ ինծի ու աւելորդ է կրկնութիւններ ընելը. եղբայրը իր եղբոր կը սիրէ, բայց շատ քիչ անգամներ կ'ըսէ այդ սերը իրեն: Ու

¹⁴ Բնագրին մէջ թուականը 31 Յունիս է, ինչ որ գրչի վրիպակ է, գուցէ Յուլիս պետք է կարդալ, ինչ որ աւելի հաւանական կը թուի:

¹⁵ Այս նամակի առաջին Էջի վերի անկիւնը, Սիւրմէլեան աւելցուցած է. «Նամակ գրել չեմ գիտեր, շուտ մը կը ձանձրանամ»:

դուրս կարծես թե կը ջանաս վատահեցնել զիս քու զգացումներուդ մասին հանդէպ ինծի. ես պէտք չունիմ ատոր: Ոճիր պիտի ըլլար կասկածիլ քու անկեղծութեանդ մասին, ես հոգեբան եմ ու գիտեմ հոգիներուն վիճակը: Մարդեր կան որ չարութիւն չեն կրնար ընել, այսինքն չեն գիտեր չարութիւն ընել, այդպէս մարդ մըն ես ե՛լ դուն, ես միայն եղբայրական զգացումներ ու բարեկամի մը գուրգուրանքն ու գթութիւնը կը սպասեմ քեմէ, ու դուն արդէն տուիր զայն ինծի, պարտքի տալ ալ դնելով զիս:

Ես վիրաւորելը չեմ սիրեր, ներողութիւն կը խնդրեմ եթէ վիրաւորած եմ քեզի տիմար տողով մը, մենք դեռ շատ պիտի վիճաբանինք իրարու հետ, որովհետեւ կեանքը դիտելու մեր կեցուածքը կը տարբերի, մենք դեռ շատ պիտի խժոժենք մեր գրուածքները, որովհետեւ սկսնակները քիչ մը անգութ ու չար ալ են, մեր հոգիները մակընթացումի ենթակայ ըլլալուն՝ երբեմն պիտի լացնենք ու բարկացնենք ալ մէկվմէկու, բայց այս բոլորը քարն ու աղիւսն ու շաղախը պիտի ըլլան բարձրացնելու համար մեր շէնքը, որուն փառահեղ ու թռչուն հասակը հիացումով պիտի դիտեն քիչ մը քարի ու խելացի եղող մարդեր:

Ես պիտի ուզեմ քննադատել նամակիդ մէկ քանի մասերը, օրինակ ես երբեք հեգնանք դրած չեմ «քիչ մը շատ բանաստեղծական է» տողին մէջ¹⁶, անկեղծօրէն ըսելով ես կրկին ու կրկին կարդացի զայն ու չհասկցայ, թերեւս իմ յանցանքն է եւ ոչ թէ կտորինը: Շատ նուրբ ես սիրելիս, ինծի շատ կը քննադատեն ու ես խոնարհաբար կ'ընդունիմ վանոնք, որովհետեւ վերջապէս ի՞նչ են սա մեր գրածները, ես չեմ կարծեր որ դեռ բան մըն եմ, տղայական ու ոչ լուրջ շրջան մըն է այս շրջանը, խոնարհ ըլլալու է, Նիկողոս:

Կը մերժեմ ընդունիլ որ Թէթեանը պիտի յուսահատեցնէ զիս «որովհետեւ չի կրնար այս վիճակը երկար տեւել եւ օր մը ոտքս պարապին պիտի գայ»: Ես կը մերժեմ ընդունիլ որեւէ ապդեցութիւն, ըլլայ հայ, ըլլայ օտար, Մեծարենցն միայն «Ջրտուբ»ն ու «Ծաղիկներէն հովը փերթեր կը թափէ»ն¹⁷ կարդացած եմ Մեղրազետներուն մէջ. ես Մեծարենց չեմ յիշեր: Paul Verlaine-ի եւ Մեծարենցի մասին խօսած պահուս, ես անոնց **կեանքը կ'ուզէի ցուցնել քեզի եւ ոչ թէ գործը**: Ես չեմ սիրեր այդ կեանքը: Verlaine-ը մուրացիկ է եղած գրեթէ, բանտի ու հիւանդանոցի վաւակ, ու ծերանոցի մը մէջ տղու մը պէս մեռեր է. իսկ Մեծարենցը արդէն գիտես:

Եթէ չափս է որ քեզի Թէթեանը կը յիշեցնէ, կը սիւսիս, որովհետեւ չափը մէկու մը սեփականութիւնը չէ ու ամէնուն կը պատկանի. ես կրնամ ամէն չափի վրայ գրել. փորձած եմ: Ի՞նչ կարելի է հասկնալ սա տողէն. «այլ դուն առած ես անոնց տողերուն ճարպիկութիւնը եւ անոնց **քայլերուն հետեւելով** վատահ կ'ըլլաս որ բան մը ըրած ես»: Երբ դեռ նոր սկսած էի «Ժ. Չայն»ին մէջ երեւալ, օր մը Օշականը դասարան եկաւ.

¹⁶ Այս ակնարկութենէն կարելի է ենթադրել, որ ուրիշ նամակ մը գրած է Սիւրմէլեան, որ չէ հասած մեզի:

¹⁷ Յիշողութեամբ գրուած Մեծարենցի այս տողը կու գայ անշուշտ Մեծարենցի «Աքասիաներու շուքին տակ» քերթուածէն:

– Ծօ բեր նայինք աս ոտանաւորդ:

«Զմեռ գիշեր»ն էր: Կարդաց:

– Լաւ է, ըսաւ:

Յետոյ խօսք բացուեցաւ «Արեգ»ին մասին¹⁸ ու ի միջի այլոց ըսաւ.

– Արդէն քու արժանիքդ ինքնատուրօնն է. բան մը որ կը պակսի բոլորովին մեր նորերուն մօտ. դուն կը տանիս հետդ վճիտ ձեւին կաղապարը. դուն ակօսն եւ որմէ սկսող ջուրը քաղոք է ինծի երեւակայել. բայց խորհուրդը կ'ուզեմ քեզի համար»: Այս վերջինը բառ առ բառ իր ըսածն է:

Բայց թերեւս դուն ալ իրաւունք ունիս. եթէ ապացուցանես կարծիքդ եւ երախտապարտ կ'ըլլամ քեզի:

Շատ սիրեցի «Ես առանձին եմ միամիտ»:¹⁹ Կայտառ, նոր ու ինքնատիպ է. կեցցես:

Շուտով Վահրամին միջոցով կ'ապայրեմ Sully-Prudhomme, A. Samaine եւ հաւանաբար Lisle²⁰. եւ կարդացած չեմ. անգլերէնս ինծի թոյլ կու տայ ուսումնասիրել Edgar Allan Poeն եւ Wildeը ու միւս անգլիացիները. ֆրանսերէնս առայժմ բաւ է հասկնալու համար մէկ քանի գրքեր. եւ միտք ունիմ այս վարժարանս աւարտելէ յետոյ, նախքան Երեւան երթալս, Փարիզ գոնէ տարի մը մնալ: Գիտեմ բաւական ռուսերէն: Եթէ տարի մը ինքնիրենս աշխատիմ կրնամ այդ պարտէյին ալ դուռը բանալ, հաւանաբար, կարենամ նաեւ հին յոյներու մէկ քանի բանաստեղծը կարդալ: Ահա՛ իմ ծրագիրս: Առայժմ ստիպուած եմ համալսարանս աւարտել ու վաղը միւս օր անկախ մասնագետ մը ըլլալ, որմէ կախում ունի նաեւ հոգիին անկախութիւնը: Հիմա դասեր ու հաց վաստկելու գործով տարուած եմ բոլորովին, բայց վստահ եմ թէ օր մը, ըսենք վարժարանս աւարտելէ վերջ, պիտի կրնամ **կարդալ** ու գիւղի մը մէջ քաշուելով գիրք մը տալ աս մեր ժողովուրդին: Հիմա ոչինչ եմ, Օ, բայց եթէ Օ-ին առջեւ 1 դնես, 10 կ'ըլլայ. եւ այդ 1ին կը քալեմ:

Բան մը չըսիր ինծի «Լոգանք»իս²¹ մասին. Վահրամը շատ հաւնեցաւ այդ կտորին²²:

Այս ամառ եւ հաւանաբար գալ տարի ոչինչ կարենամ գրել: Ժամանակ չունիմ:

Վիճակդ լիովին կ'ըմբռնեմ: Հաւանաբար հիմա կը խնդաս ալ, եւ ալ ձմեռը հիւանդագին մտածումներ ու սիրտ ունէի, հիմա կարծես թէ հիւանդութենէ մը ապաքինած եմ. խնդա՛ր բարեկամս. «կեանքը Է՛ն աղուոր բանն է»: Թեթեւ

¹⁸ Նկատի ունի Ս. Յակոբեանի ամսագիրը, Պերլին լոյս տեսած (1922-1924):

¹⁹ Սարաֆեանի այս քերթուածն ոչ մէկ հետք «ժողովուրդի ձայն»ին կամ բանատեղծի հատորներուն մէջ. խորագիրն ալ արդէն բաւական դժուար վերծանելի է այստեղ:

²⁰ Երեք ֆրանսագիր բանաստեղծներ — Sully-Prudhomme, A. Samain եւ L'Isle — առաջին երկուքը կու գան խորհրդապաշտութենէն, երրորդը Պառնասեան շարժումի հիմնադիրն է:

²¹ Զերթուածի հետագայ խորագիրն է «Լոգանք լուսնին հետ», *Լոյս Չուարթ*, էջ 26:

²² Սիւրմելեան-Կաբաւեան նամականին պահպանուած է, կը հրատարակենք աւելի ուշ:

ու տղայ եղիր միշտ, ականջ մի՛ տար ոչ մեկուն, ես երկար խօսած եմ այս մասին նախորդ նամակիս մեջ, որուն պատասխանը շաբաթ մը ստանամ թերեւս, հոն տուած եմ իմ ըմբռնումներս կեանքի մասին: Հաւատք, յոյս, սէր, եւ բարեգործութիւն... եւ խնդրեմ: Վահրամը ինծի կը գրէ թէ քահ քահ կը խնդայ միշտ, ու քովինները յիմար կը կարծեն սինք, ես ալ շատ կը խնդամ, ու եթէ Վահրամին երկու երեք տարի յետոյ հանդիպիմ, վստահ եմ թէ դէմ դիմաց պիտի կենանք ու առանց խօսք մը ըսելու պիտի խնդանք կուշտ ու կուռ:

Ինչ է սա կեանքը վերջապէս: Քանի կ'ապրինք, լաւ ապրինք, շէն ապրինք: Վահրամը միշտ ուզած տղաս կ'ըլլայ կոր. սինեմայի մը տնօրէնին գացեր է դերասան ըլլալու համար, կ'ուզէ պրահանաւի մը նաւաստի ըլլալ, նաւակ կը նստի ու Սէնի վրայ պտոյտի կ'երթայ, կեցցես Վահրամ, *aventure, aventure* ու նորէն *aventure*: Հաւատմ, եթէ տարիքոտ ըլլայի *Gabriele d'Annunzio*²³ մօտ կ'երթայի: Ես կ'ուզեմ ըլլալ,

- 1 Հայաստանի լեռներուն վրայ,
- 2 աղուոր ու եայլայի աղջիկով մը,
- 3 բարձր, շատ բարձր պաշտօնով ու գործով,
- 4 գրքերու լակնոն,

Ահա իմ պատասխանս, ոչ էլեյ, ոչ պակաս: Կ'ուզեմ նաեւ որսորդ ըլլալ ու կարմիր ձի մը նստիլ, կ'ուզեմ նաեւ ճառ խօսիլ գիւղացիներուն առջեւ, կ'ուզեմ նաեւ խնճոյք սարքել ընկերներու հետ ու գինի խմել, գիւղական «օրբէսթրա» մըն ալ կ'ուզեմ, քեմանչեով ու թմբուկով: Կ'ուզեմ ծառեր տնկել ու վարժարաններ բանալ, նաեւ պտոյտի ելլել հին եկեղեցիներն ու վանքերը ուսումնասիրելու: Կ'ուզեմ նաեւ, ամուսնանալէս առաջ, քարի մը վրայ կանգնիլ, չիփոխըս լեցնել ու «Ծիսամորճդ» արտասանելէն ծուխը կլկլացնել բերնիս մէջ: Կ'ուզեմ նաեւ պատերազմի ատեն սինուոր ըլլալ, պայուսակներով ու փամփուշտներով: Կ'ուզեմ Փարիզի *cabaret*ները այցելել ու սրիկաներու հետ մտերմանալ, աւապակ ըլլալ, առաքեալ ըլլալ, խենթ ըլլալ, գիւղացի ըլլալ, գիրք գրող ըլլալ ու խնդալ, շատ խնդալ:

Կը հաւնի՞ս:

Ահաւասիկ Չաւէնը. գրիչը տասներորդական է իմ մօտս, ես գրիչին համար ոչ կրնամ լալ, ոչ ալ լռել. երբ կու գայ, կը գրեմ, երբ չի գար, կը խնդամ: Կեանքս կ'ուզեմ կռիւի ու բազմութեան մէջ անցնել, երբեմն բացարձակապէս առանձնանալով ու գրքեր գրելով: *Alternative*:

Հիմա իշու պէս ու իշու չափ կ'աշխատիմ, կատարեալ թափօփած գիւղացի լակոտի մը կերպարանքը ունիմ: Բայց երբեմն ձանձրացուցիչ է աշխատանքս, մանաւանդ շատ երկար ալ է, օրը 12 ժամ: Ինչ որ է, այս երկու-երեք տարին տառապողը յետոյ հանգիստ կ'ըլլայ, հիմա հանգիստ եղողը, յետոյ կը տառապի:

²³ Gabriele d'Annunzio, իտալացի բանաստեղծ, արձակագիր ու թատերագիր:

Ի՞նչ է հիւանդ եւ: Պատուհանին մէջ նայելու եւ դէմքի գոյնը ստուգելու սովորութիւնը եւս ալ ունիմ! Բիշ մը ծանր խօսքեր կ'ըսես ինծի մարմինիդ մասին, բան մը կա՞յ, չէ նէ բանաստեղծութիւն է ըրածդ:

Առողջութեանդ հոգ տար, մտի՛ր գիւղական կամ բանուորական կեանքի մէջ, մի՛ վախնար բահէն կամ մուրճէն: Գոյի՛ր աղջիկ մը քեզի, բաւական մեծ եւս, ու կարծեմ տգեղ ալ չես, սրիկայ եղի՛ր, այս է օրուան նշանաբանը. «անաստողները պատժուում են յեղափոխական ժամանակի ամենափիստ օրէնքներով»:

Ես ասկէ յետոյ նամակներս ասանկ անկանոն պիտի գրեմ. Վահրամն ալ ինծի պէս կ'ընէ, ու ես անկէ տրվեցայ. Վահրամին աղուոր մը խօսեցայ քու մասին. ըսի որ յանցաւոր է ու պարտական է նամակիդ պատասխանել:

Տաղանդաւոր տղայ մ'ալ դուն ես: Ու տաղանդաւորը տաղանդաւորին կը պատասխանէ: Ըսի նաեւ թէ ձեր երկուքը կը նմանցնեմ երկու ցուլերու որոնք միայն կը զգուշանան շատ հանդիպելէ:

Գործ մը գտիր քեզի Նիկողոս, ու աղջիկ մը: Գործը պիտի խնդացնէ քեզի, աղջիկը երբեմն ինդացնէ, երբեմն լացնէ պիտի: Թերթ կարդա՛, Հայ եղի՛ր: Հայաստան պիտի գան: Երբեք չպարմանաս եթէ ես պօլշէվիք երթամ ըլլամ: Օյլէ տէ պարմը՞ ըք, օյլէ տա: ²⁴ Զօրա ճօշոյն: ²⁵

Ոտանաւոր ու լուսանկար դրկէ ինծի, նաեւ նոր ու անփոյթ նամակներ. մենք իրար մօտ անկեղծ պէտք է ըլլանք:

Նամակս շուտ մը լմնցեմ, հիմա գործիս պիտի վազեմ: Եթէ նամակիս չպատասխանես յաջորդը չեմ գրեր: Այս կէտին շուրջ ալիշվերիճի եմ: Եթէ կ'ուզես նամակս դի՛ր կշիռին մէջ, նոյնքան ծանրութեամբ ալ դուն գրէ: Ես շահաւոր կ'ելլեմ, որովհետեւ քու գիրերդ մուկի մը ձագին ակռաներուն չափ սիրուն ու անուշիկ են:

Եթէ սիրտդ է տիրապետողը, սիրտ գտիր, եթէ միտքդ է, միտք, եթէ մարմինդ է, մարմին: Ազատ եղի՛ր, եղբայր: Ինքզինքդ մի՛ կապեր, բանաստեղծ եմ մի՛ ըսեր մարդոց. ոտքերդ ամուր վարկ գետին երբ անոնց մօտէն կ'անցնիս: Կարդա՛ J. J. Rousseauի Les Confessions:

Չկարծես թէ խելագարուած եմ! Այսօր հոգիս այսպէս կ'ուզէ: Ես ազատ մարդ եմ. ոչ մէկէն կը վախնամ, ոչ մէկէն կը քաշուիմ:

«Բարի, բարի ըլլանք, համեստ ըլլանք, ակնուական ըլլանք, քաջ ըլլանք»:

Ես կ'ուզեմ որ այսօր երթաս սինեմա ու պաղպաղակ ուտես, ես կ'ուզեմ որ այսօր հանրային պարտէլ երթաս, չարութեան համար: Ես կ'ուզեմ որ այսօր բանուոր կամ գիւղացի ըլլալու որոշում տաս:

«Մեռելոց»ը սրբագրեցի լաւ կերպով, այսինքն փոխեցի. Թէթեանն ու

²⁴ Թրքերէն. «ալ ընկղմեր ենք», այսինքն՝ բանը բանէն անցեր է:

²⁵ Ռուսերէն. «Սատանան տանի»:

*Վահրամը շատ հաւնեցան. Թէքէեանը կ'ուզէ Թէոդիկի տարեցոյցին տալ²⁶:
Առանց գուրթի կը համբուրեմ քեզ:
Շատ սիրով ու երկիւղածութեամբ՝
քոյդ՝ Չաւեն*

Ե.

ՄԵՌԵԼՈՅ

Մեռելոցի կէս-գիշեր: Օդը տաք է ու բուրեան.
Մեռելի մուխ մը կ'ելլայ կակաչներէն ու հողէն...
Ջուրի խոշոր ծաղիկներ բաժակն իրենց կը փակեն...
Ու հազիւ թէ կ'առնեն շունչ գորգինաներ բացուած լայն...

Հեկեկանք մը թաւ ջուրի հեռուներէն դեռ կու գայ,
Որուն ի գուր ծաղիկներ խաչերուն տակ կը բուսնին...
Երկնքին մէջ թափօր կայ... ու տրտմութիւնը լուսնին
Բարձերուն մէջ ընկղմած դէմք մ'է մեռած աղջկայ...:

Խենթի մը պէս կը վախնամ այս կէս-գիշեր ես ինէ...
Շատ կը տանջեն իմ հոգին պատկերներ հին, մտերիմ...
Ինչպէս, ինչպէս ես գտնամ մեռելներըս ով Տէր իմ...
Ճերմակ քարեր ես չունիմ... Օ ես տղայ մ'եմ մոմէ...:

Գիշերուան մէջ միս մինակ, ուր մուխեր գաղջ ու բուրեան
Կակաչներէն ու հողէն մեռելոցի դուրս կ'ելլան...:

*Գորգինան ծաղիկ մըն է, Dahlia
(Չ. Սիրմէլեանի նշում)*

²⁶ Ակնարկութիւն Թէքէեանի 15 Մայիս 1923 նամակին, տես Վահան Թէքէեանի Նամակները Լեւոն Չաւեն Սիրմէլեանին, Էջ 33:

2.

ԾԽԱՄՈՐՃ²⁷

Խաչիկ Թաշճեանին

Ծխամորճ²⁸, ընկոյզի գոյն, տղու ափին պէս անմեղ՝
 Ծխամորճ, երազներուս խնկաման,
 Պիտի վառեմ այս իրիկուն ես քու մէջ
 Թնճուկ մ'Անոր մազերէն,
 Եւ առանձին ու գինով՝
 Ես՝ Պիթիա՛ն
 Իմ ծերացած մանկութեան,
 Պիտի փնտռեմ Անոր հոգին,
 Պզտիկ հոգին
 Մուխին մէջէն
 Որ կը մանուկ՝ ծանրօրէն...:
 Ծխամորճ, վարդի կոկոն, տղու ափին պէս անմեղ
 Ծխամորճ, երազներուս խնկաման,
 Պիտի վառեմ այս իրիկուն ես քու մէջ
 Թնճուկ մ'Անոր մազերէն...

Ն. Սարաֆեան

²⁷ «Ժողովուրդի Ջայն», Պոլիս 6 Օգոստոս 1922: Թերթի նոյն էջին մէջ տպուած է Սիւրմէլեանի «Տրտմութիւն»ը:

²⁸ Ծխամորճ/ծխամորճ ուղղագրութիւնը բնագրային է:

Ընկերություն, սեր եւ գրելու մղումը Քրիստիան Բատիկեանի Մետաղե երազներ վեպին մեջ

ՃԵՍԻ ԱՐԼԷՆ

*Մենք սերունդ ենք՝ մեր առասպելին մեջ մոլորած,
շուարած ու անհեթեթ, սիրոյ պոչը բռնած...
— Լէյդի Կակա*

ԾԱՆՕԹ. Սոյն հեղափոխությունը գրելու ընթացքին փորձեցի, որքան որ կարելի էր, պատմության մանրամասնությունները չբացայայտել: Դժբախտաբար, շատ յաջողություն չունեցայ: Ընթերցողը թող գուշակե:

ՍՈՒՏՔ

Առաջին ընթերցումս աւարտելէ ետք, որոշեցի Քրիստիան Բատիկեանի *Մետաղե երազներ* վեպին մասին գրել՝ մէկ տարի առաջ (այո, մէկ տարի պէտք է անցնի որ միտքերս ու տպաւորութիւններս մարսուին, սառնին ու ձեւաւորուին, առաւել՝ երկու ընթերցում եւս): Ուրեմն՝ երբ որոշեցի գրել, կրնայի քանի մը տարբեր ուղղութիւններով ընթանայ: Կրնայի գիրքի լեզուին մասին գրել՝ անոր հաճելի բնոյթը, սահուն, բնական, իրական, վայելուչ, ոչ կեղծուած այլ կենդանի ու ապրող անոր արեւմտահայերէնը: Այո, կրնայի արեւմտահայերէնի մասին գրել, անոր վտանգուած վիճակը, եւ ինչ նպաստներ կը բերէ այս գիրքը, արեւմտահայերէնի վտանգուած վիճակի մէջ ըլլալու լոյսին տակ ի՞նչ նշանակութիւն ունի այս վեպը. կրնայի ժամանակի մասին գրել, ինչպէս հեղինակը

կը արուեստական ու յատուկ ձեւով կը խաղայ ժամանակի հետ պատմութիւնը պատմելով (օր մը մէկը պէտք է գրէ ատոր մասին). կրնայի ընթերցախումբին մասին գրել, այն, որուն անդամները՝ տարբեր-տարբեր երկիրներէ եկած երիտասարդ սփիւռքահայեր հաւաքուեցան Ֆրանսայի մէջ (Փարիզ մի՛ պատկերացնէք՝ Էշուն սատկած տեղ մըն էր). ուրեմն կրնայի պատմել ինչպէս այդ Էշուն սատկած գիւղին մէջ արեւու տակ կը հաւաքուէինք, գիրքը բարձրաձայն կը կարդայինք միասին, ինչպէս հերթական գլուխներ կարդալու ընթացքին, մտասելեռած մտիկ կ'ընէին, կը խնդային, մեծարանքով կը լռէին, խորունկ կը շնչէին, ինչպէս ամեն գլուխ վերջանալէ ետք գիրքը կը գոցէին, ձեռքերը կը բռնէին գուրգուրանքով, երբեմն կը գրկէին, իրարու կը նայէին ապշանքով, կը վարանէին խօսելու որ ընթերցումի ձգած դիւրանքը չկը-

տըրրուի. կրնայի նաեւ հեղինակին մասին գրել՝ անոր կենսագրութիւնը, ինքնուրոյնութիւնը. կրնայի մէկ ժամ վէպը գովաբանել. կամ ալ կրնայի մէկ տողով պոռայ. «Հոսկէ գացէ՛ք, գիրքը գտէ՛ք, գնեցէ՛ք, կարդացէ՛ք» ու վերջ:

Բայց այդ բոլորը անշուշտ պիտի չընեն հոս: Գովաբանելէ անդին բանի մը կը ձգտին: Լուրջ ուսումնասիրութիւն մը: Զանի որ ըստ իս, վէպը արժանի է ատոր, թէեւ առայժմ, որքան գիտեմ, տակաւին անոր չէ ենթարկուած (այո, անշուշտ վէպը միայն տարի մըն է, որ լոյս տեսած է):

ՀԱՉԱՐԱՄԵԱԿԻ ՍԵՐՈՒՆԴԸ ԵՒ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վէպը իմ սերունդիս մասին է: Պիտի ըսելի՝ իմ սերունդիս համար ալ վէպ մըն է: Սերունդս ըսելով, գլխաւորաբար նրկատի չունիմ Ադէտէն ետք քանիերորդ սերունդ ըլլալս, թէեւ այդ ալ կարելոր է, այլ աւելի լայն հասկացողութեամբ՝ հազարամեակի (millennial) սերունդը: Հազարամեակի սերունդին կը պատկանին անոնք որոնց ծնունդը 1981-էն 1996 եղած է, այսինքն որոնց տարիքը ներկայիս (2019 թուական) 22-էն 38 է: Այս սերունդը չափահաս կը դառնայ 21րդ դարու առաջին տարիներուն, այն տարիները, երբ համացանցը կը թափանցէ ամէն վայր, երբ ընկերային հաղորդամիջոցները կը ծագին:

Այս սերունդը կը սահմանուի տարբեր յատկանիշերով: Հոս ճիշդ տեղը չէ անշուշտ անոնցմէ ամէն մէկուն մէջ խորանալու: Զգիտցողը կրնայ փնտռել ու կարդալ այդ մասին, բայց կ'ենթադրեմ,

որ շատերը արդէն ծանօթ են: Այդուհանդերձ իմ ընթերցումիս համար ամենէն կարելոր յատկանիշերը պետք է բացատրեմ, որ ըսելիքս հասկցուի: Իմ նպատակիս համար, ուրեմն, յարաբերութիւններու ոլորտին վերաբերող յատկանիշերը կարելոր են. յարաբերութիւն ըսելով, պետք է մէջը հաշուենք սիրոյ, ընկերութեան, ընտանիքի, այսինքն՝ լայն իմաստով ուրիշներու հետ յարաբերութիւնները:

Յարաբերութիւններու յատկանիշերը հասկնալու համար, նախ պետք է յիշատակել որ այս սերունդին արժէքները կը կեդրոնանան անհատին վրայ, այսինքն՝ անհատն է որ իմաստ կու տայ արժէքներուն, ինչպէս որ փոխադարձաբար արժէքները միայն իմաստ կ'առնեն երբ որ անհատին կը վերաբերին: Ասիկա անշուշտ ի տարբերութիւն ժամանակի կամ աշխարհի մէջ այլ ընկերութիւններու աւելի աւանդական ու աւանդապաշտ սերունդներու

**Վէպը իմ սերունդիս մասին է: ...
նկատի չունիմ Ադէտէն ետք
քանիերորդ սերունդ ըլլալս, թէեւ
այդ ալ կարելոր է, այլ աւելի լայն
հասկացողութեամբ՝ հազարամեակի
(millennial) սերունդը:**

արժէքներուն, որոնք կը կեդրոնանան համայնքին վրայ, կարելոր չէ այդ համայնքը ինչ ըլլայ՝ ազգ, ընտանիք, պետութիւն, ընկերութիւն, կրօնք, կախեալ ժամանակէն եւ շրջարկէն: Հոն անհատը կը ծառայէ համայնքին:

Հիմա, եթէ համայնքին վրայ կեդրոնացած արժէքները անձնուիրութիւն,

անձնագոհություն, անձնուրացություն կը բարձրացնեն, անհատին վրայ կեդրոնացած արժեքները բոլորովին կը մերժեն ատիկա: Փոխարենը՝ կը բարձրացնեն անհատը, եւ ուրեմն՝ անձնասիրություն, անձի իղծերու եւ երազներու հետապնդումը, կատարումն ու

... այս սերունդին արժեքները կը կեդրոնացնեն անհատին վրայ, այսինքն՝ անհատն է որ իմաստ կուտայ արժեքներուն, ինչպէս որ փոխադարձաբար արժեքները միայն իմաստ կ'առնեն երբ որ անհատին կը վերաբերին:

Իրագործումը: Համայնքը եթէ կարելորություն ունենայ, այդ կարելորությունը կը գտնուի միայն անհատին ծառայելու անոր կարողության մէջ:

Ուրեմն մէկ կողմը ունինք անձը կամ անհատը, միւսը կողմը՝ համայնքը:

Ուրիշ կարելոր հակոտնեայ եզրեր պիտի ներմուծեմ հոս: Մէկ կողմը՝ *վիրթուալ*, անիրականը, երազայինն ու

Չիրականացած իղծերէն ու երազներէն է որ յաճախ, բայց ոչ միշտ, կը բխի սերունդին բնորոշ ուրիշ յատկանիշ մը՝ ընկճուածությունը

պատրանքայինը, միւսը՝ իրականը, իրականությունը: Այս սերունդը կը քաջալերուի երազել, բաղձալ, իղծեր ունենալ եւ անոնց ետեւէն վազել մինչեւ որ կատարուին: Այս սերունդին յաճախ կը խոստացուին անիրապաշտ խոստում-

ներ գորս անկարելի է իրագործել՝ *ինչ որ ուզես ըլլալ կրնաս ըլլալ. ինչ որ ուզես ընել կրնաս ընել. ինչ որ ուզես կրնաս...*: Աւելի՛ն. այս սերունդին կը տրուին արհեստագիտական միջոցներ, որոնցմով աւելի դիւրին կ'ըլլայ ըլլալ ինչ որ ուզես *վիրթուալ* իրականություն մէջ: Հոս նկատի ունիմ անշուշտ Facebook, Instagram, Tinder եւ նմանները, եւ անոնց վրայ մշակուած *փրոֆայլ*ներ, յարաբերություններ եւ այլն, որոնք ճշգրտօրէն երբեք չեն ցուցներ իրականությունը այնպէս ինչպէս որ է: Ուրեմն իրականությունը կը սկսի այս սերունդը յուսախաբ ընել՝ բաղդատմամբ *վիրթուալ* աշխարհին հետ. այդ, այս սերունդը իրականութենէն յուսախաբ կ'ըլլայ: Յաճախ կը նախընտրէ *վիրթուալ*ը, անիրականը:

Չիրականացած իղծերէն ու երազներէն է որ յաճախ, բայց ոչ միշտ, կը բխի սերունդին բնորոշ ուրիշ յատկանիշ մը՝ ընկճուածությունը (կամ ինչ որ վէպի պատմողը կը կոչէ «տէրեսիոն»): Իրականությունը անշուշտ երբեք չէ այնպէս, ինչպէս որ անհատը զայն երազեր է, բաղձացեր է: Եւ ուրեմն ընկճուածության հետ մշտական պայքար մը ունին այս սերունդի շատ մը երիտասարդներ: Այս սերունդը չի գոհանար անկատարէն, այսինքն՝ իրականութենէն: Կը նախընտրէ իր երազները, հոգ չէ որ այդ երազները ըլլան պատրանքներ:

Այս բոլորը ինչպէ՞ս կ'ազդէ յարաբերություններուն՝ սիրոյ կամ ընկերութեան: Եթէ միասին բերեք անկարելի երազներ ու պատրանքներ, կատարելապաշտություն եւ անձնասիրություն,

դժուար չէ նախատեսել որ յարաբերությունները ծայրայեղ որակ մը պիտի ունենան: Պետք է յիշենք նաեւ որ համայնքէն անջատուած ըլլալու պատճառով, յարաբերությունները այն սահմանները չունին, որոնք կը դրուին ականդական յարաբերություններուն շուրջ ընտանիքի կամ ընկերութեան կողմէ. անոնք չկան հոս:

Ուրեմն հազարամեակի սերունդի երիտասարդներուն պարագային, յաճախ յարաբերությունները ծայրայեղ ուժգնութիւն (intensity) ու մտերմութիւն ունին եւ կարճ տեւողութիւն, քանի որ սպասումները անիրապաշտ են եւ յանձնառութիւնը (commitment)՝ շատ թոյլ: Յաճախ երկար ժամանակ չ'անցնիր մինչեւ որ մէկը կ'անդրադառնայ որ այս յարաբերութիւնը, այս անձը այնպէս չէ ինչպէս որ սպասուէր է, ինչպէս որ երեւակայէր է, եւ կամ ինչպէս որ ինքզինքը ներկայացուցեր է յարաբերութեան սկիզբը կամ Instagram-ով, Tinder-ով: Հետեւաբար, յարաբերությունները յաճախ կը փարատին նոյնքան արագ, որքան որ կը մտերմանան:

Յաճախ կը պատահի որ մէկը այլեւս չուզէ յարաբերութեան մէջ ըլլալ եւ ուրեմն յանկարծ կ'անհետանայ: Հազարամեակի երիտասարդները յատուկ անուն տուած են այս երեւոյթին՝ «ghosting» («ուրուականացում», «անհետացում», «փարատում»): Մէկը կ'անհետանայ: Յարաբերութիւնը անակնկալօրէն կը վերջանայ, կարծես առանց բուն պատճառ մը ունենալու: Մէկը յանկարծ այլեւս չ'ուզէր, ալ գոհացում չի ստանար յարաբերութենէն: Ու վերջ: Յարաբերութիւն կտրող կամ վերջա-

ցընող ուրիշ պատճառներ կան անշուշտ այսօրուան աշխարհի պայմաններուն տակ. մէկը կը փոխադրուի ուրիշ քաղաք, երկիր, եւ այլն:

Ուրեմն դրոյթս այն է, որ յարաբերությունները, ինչպէս որ փորձարկուած են համայնքէ անջատուած այս սերունդին անհատներու կողմէ, այսինքն՝ անոնց ծայրայեղ ուժգնութիւնն ու մտերմութիւնը, առաւել՝ կարճ տեւողութիւնը, յիշողութեան, յիշատակելու

... հազարամեակի սերունդի երիտասարդներուն պարագային, յաճախ յարաբերությունները ծայրայեղ ուժգնութիւն (intensity) ու մտերմութիւն ունին եւ կարճ տեւողութիւն, քանի որ սպասումները անիրապաշտ են եւ յանձնառութիւնը (commitment)՝ շատ թոյլ:

եւ իմաստ տալու խնդիր մը կը բարձրացնէ: Յարաբերութիւն վերջանալէ ետք կը մնաս միայն անոր հետքերուն հետ, հետքերը՝ յարաբերութեան մը կամ անձի մը, որ փարատեր է, անհետացեր է: Ուրիշ մէկը չկայ որուն հետ կարենաս բաժնել, յիշատակել ատիկա, քանի որ համայնքէն անջատուած ես: Ուրեմն պիտի գրես իմաստ տալու այդ սաստիկ փորձառութեան, յարաբերութեան, որուն հետքերը միայն մնացեր են. գրելով պիտի փորձես եթերայինը վերածել մշտականութեան՝ յաւերժացնելու, անմահացնելու համար այն որ արդէն անցեր գացեր է:

ԳԼԽԱԴՈՐ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ՍԻՐՈՅ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վեպը կը կեդրոնանայ գլխաւոր երեք կերպարներու կեանքերուն՝ իրենց ընկերութեան, սերերու եւ անշուշտ նաեւ խնդիրներու շուրջ: Անոնք Փարիզ ապրող ու համալսարան յաճախող ուսանողներ են՝ 21 տարեկան (Էջ 23), որոնք միասին կ'ապրին Փարիզի կեդրոնը: Յարկաբաժինը, ի դէպ, կը գտնուի Վիլիէն անունով թաղամասին մէջ (այսինքն՝ 2րդ arrondissement), 4 Սեպտեմբերի եւ Ռիշէլէօ փողոցներուն անկիւնը (Էջ 10, 12), եթէ ճիշդ տեղն ու հասցեն կը հետաքրքրեն ձեզ:

Կերպարները հազարամեակի սերունդի ծայրայեղ որոշ յատկանիշեր կը մարմնաւորեն: Գլխաւոր կերպարը անշուշտ պատմողն է, որ շատ հարազատ ու մտերիմ ձայնով պատմութիւնը կը պատմէ մեծ մասամբ առաջին դէմքով (երբեմն ալ երկրորդով ու երրորդով): Իր անունը չի տրուիր երբեք: Պոլսեցի հայ է, մեծցած է Պոլիս, նոյն տունը ապրելով իր մօր, մեծ քրոջ եւ *նէնէ*ին հետ: Հայրը ինքնաշարժի արկածով մահացած է շատ փոքր տարիքին (հայրն անգամ չի յիշեր): Կրթաթոշակով կու գայ Փարիզ համալսարան երթալու համար: Կրթաթոշակն ու մօր դրկած դրամը շատ արագ սպառելով, ստիպուած կ'ըլլայ պնակ լուալու գործ ստանձնել (Էջ 25-27):

Ամբողջ կեանքի ընթացքին մնալուն ընկճուածութենէ տառապած է: Անձնասպանութեան քանի մը փորձ ըրած է: Անդրադարձած է, որ ընկճը-

ւածութենէ տառապելու պատճառաւ պէտք չէ սիրահարի, որ ընկճուածութիւնը չսաստկանայ.

Երբոր մանկութենէդ ի վեր մնալուն տէրբեսիոնէ կը տառապիս, պէտք չէ որ սիրահարիս երբեք: Ինքզինքիդ հետ հաշտ-համեարաշիս կ'ապրիս կոր, երանութեամբ մը կը մտմտաս անխուսափելի մահուան քաղցրութեան շուրջ, մամային տունը չեղած ատեն բաղնիքին մէջ ածելիով ինքզինքդ կը պատռտես, արիւնովդ աղուոր աղուոր նախշեր գծելով ծունկերուդ, ամէն բան հրաշալի է ու մէկէն՝ իշթէ, բռնըլեցար. սիրահարեր ես ու քաքի մէջ ես: Ու ստիպուած ես երագներդ շտկոտել (Էջ 82):

Մէջբերումը կու տայ ընկճուածութեան քանի մը բնորոշ յատկանիշեր՝ առանձնութիւնը, ուրիշներու հետ վարելու անկարողութիւնը, մահուան մասին յաճախանքն ու երբեմն խտեւալականացումը, ածելիով ինքզինքը պատռոտելը, այսինքն՝ ինքն իր դէմ կատարուած մարմնական վնասը որ կը թեթեւցնէ ներքին զգացումներու ցաւը: Սակայն, անոր ընկճուածութեան բուն պատճառը երբեք չի տրուիր վեպին մէջ: Հաւանաբար պարզ ու միակ պատճառ չկայ՝ ինչպէս կը պատահի շատ մը պարագաներու: Մօտ 12 տարեկանին սկսած է լրջօրէն տառապիլ ատկէ: Այս հատուածը կը շեշտէ անոր անդրադարձումը, որ ընկճուածութեան պատճառաւ լաւ չէ որ սիրահարի, թերեւս որովհետեւ երագներու եւ սպասումներու յուսախաբութեան չի կրնար

դիմանալ: Ուրեմն առայժմ մերժած է յարաբերութեան մէջ մտնելը: Բայց վէպին ընթացքին ասոր լուծումը կը գըտնէ, որուն պիտի անդրադառնամ յետոյ: Աւելցնեմ, որ անոր սեռային ուղղութիւնը յստակ չէ: Կը մերժէ սահմանումներ եւ կարծես դիտմամբ կ'ընդդիմանայ դասաւորումներու: Կ'ուզէ ըլլալ ինչ որ է: Որո՞ւ հոգը...

Անոր մտերիմ ընկերները, որոնց հետ կ'ապրի, Մարին եւ Անտրէն են: Անտրէն քիչ մը տխմար մեկն է, միւսները կը ծաղրեն զինք այդ պատճառով, համալսարան ընդունուած է ֆութպոլ խաղալու համար (էջ 45): Ֆութպոլի աստղ էր, որ վերջը ստիպուած եղաւ ֆութպոլը ձգելու, որովհետեւ Մարիի եւ պատմողին հետ բարեկամ ըլլալէ ետք սկսած է չափէն աւելի ծիւել (էջ 46): Անտրէ նորվեկիացի է, չորս տարեկանին ընտանեօք փոխադրուած է Փարիզ (42): Կը փորձէ համալսարանի գաղթական ուսանողական ամեն մէկ խումբի անդամ դառնալ, բայց միշտ կը մերժուի (42-43): Անտրէ սիրոյ յարաբերութիւններու մէջ այնպիսի ծայրայեղութիւն ունի, որ արագ-արագ կը սիրահարի աղջկան մը, «խելայեղ կիրքով լեցուած յարաբերութիւններ կը սկսին» (19), բայց քիչ ետք կը հանդիպի ուրիշ անուշիկ աղջկան մը եւ «յանուն իսկական ու ամենագոր նոր սիրոյն» (19) առաջինը կը ձգէ, ու աւելի ուշ նոյն բանը կը պատահի ուրիշի մը հետ: Սովորաբար անոր յարաբերութիւնները շաբաթ մը աւելի չեն տեւեր, ու ապա շրջանակը նորէն կը սկսի:

Երրորդը Մարին է: Առաջին տարւան քննութիւններ չյանձնելու պատ-

ճառաւ երկու տարիէ ի վեր համալսարան չէ գացած, թէեւ պաշտօնապէս տակաւին ուսանող է (42): Կ'աշխատի նոյն սրճարանին մէջ ուր պատմողը պնակ լուայու գործ կը գտնէ ու այդպէս է որ ընկերացած են: Մարին ֆրանսուհի մըն է: Անոր ծագումին մասին խօսելով, պատմողը կ'ըսէ. «Օվերնիական այն պզտիկ գիւղաքաղաքը, ուր ինք եղաւ. ուրկէ եկաւ: Ուր պիտի չվերադառնայ երբեք (16)»:

Յատկանշական է որ ամեն մէկ կերպար հեռու կ'ապրի իր ծննդավայրէն եւ բնաւ վերադառնալու միտք չունի: Անտրէ Նորվեկիոյ մէջ իր ծնած քաղաքի անունն անգամ չի կրնար յիշել: Համայնքէն ու արմատներէն խզում մըն է որ կ'ապրի: Անհատը կը հեռանայ համայնքէն որ կարենայ առանձնանալ, իր երազները հետապնդել: Համայնքէն կ'անջատուի անհատ դառնալու համար:

Միւսներուն պէս, Մարին ալ սիրոյ խնդիրներ ունի: Ան ալ ընկճուածութենէ կը տառապի եւ անձնասպանութեան փորձ կ'ընէ: Ըստ իրեն, «մնայուն

Անհատը կը հեռանայ համայնքէն որ կարենայ առանձնանալ, իր երազները հետապնդել: Համայնքէն կ'անջատուի անհատ դառնալու համար:

սերը եւ գրեթէ բոլոր խնդիրներուն մըշտական աղբիւրը» Լուքա անունով մեկն է՝ անոր նախկին ընկերը (*այոջֆրէնտը*) (31): Լուքա յաճախ կը դաւաճանէր Մարիին, որ միշտ զինք կը ներէր: Այդպիսի հոլովոյթի մը մէջ բռնը-

ւեր է՝ ըստ պատմողին «միացում-դա-
ւաճանութիւն-խելագարութիւն-բաժա-
նում-միացում-խելագարութիւն (32)»,
մինչեւ որ Մարի վերջակէտ դրեր է Լու-
քայի հետ յարաբերութիւններուն եւ
«անկէ ետք կը սկսի – ու տակաւին կը
շարունակուի – իսկական ու կատար-
եալ հիսթորիին շրջանը (32)»: Սակայն,
Մարի բնաւ վստահելի պատմող մը չէ
(ինչպէս գիրքի պատմողն ալ), եւ վէպի

Վէպը ընկերութեան աւանդական արժէքները կ'ապակառուցէ առաջին իսկ էջերէն:

ընթացքին կը գիտնանք, որ անոր սիրոյ
հանդէպ ունեցած խնդիրներուն բուն
պատճառը ուրիշ է:

Ահաւասիկ վէպին կերպարները եւ
ամփոփ ձեւով՝ անոնց սիրոյ հանդէպ
ունեցած խնդիրները, որոնք հազար-
ամեակի սերունդի երիտասարդներու
բնորոշ խնդիրները կը ցոլացնեն:

ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Կ'ուզեմ հիմա անդրադառնալ անոնց
ընկերութեան եւ ընդհանրապէս ընկե-
րութեան թեմային: Վէպը ընկերութեան
աւանդական արժէքները կ'ապակա-
ռուցէ առաջին իսկ էջերէն: Ընկեր գըտ-
նելու գործընթացին մասին խօսելով,
պատմողը կ'ըսէ.

Ո՛վ ինչ կ'ուզէ թող ըսէ, ընկեր մը
չես ընտրեր, պարզապէս ստիպ-
ւած ես հանդուրժել անոր որ հա-
մաձայն է քեզի հանդուրժելու:
Յոռի շրջանակ մը, որմէ չես ազա-
տիր (9):

Ընկերներդ այն մարդիկն են, որոնք
կրնան քեզ հանդուրժել, քեզ եւ ինքնա-
սիրութիւնդ: Ընկերութեան վերաբերող
ապակառուցումը կը շարունակուի,
երբ պատմողը Մարիի մասին կը խօ-
սի.

Մարի 21 տարեկան է, թէեւ երբ
խօսի, բաներ մը կը պատմէ իր
կեանքին մասին, որոնք ապրելու
համար առնուազն յիսուն տա-
րիի պէտք ունեն: Զեմ միջամը-
տեր, կը ձգեմ ուզածը ըսէ, աւելի
ու աւելի խրելով իր պատրանք-
ներու ու յօրինուած աշխարհին
մէջ. թող խօսի, նալլէ՛ք: Արդէն
լաւ ընկեր ըլլալը այդ չէ: Թէեւ
կարծեմ տեղ մը կարողացի որ լաւ
ընկերը անպայման ճշմարտու-
թիւնը պիտի ըսէ միշտ, որչափ որ
ալ ցաւոտ ըլլայ այդ ճշմարտու-
թիւնը: Բայց այդ պարագային
ինք ալ ուրեմն լաւ ընկեր չէ, քա-
նի երբոր ես խորասուզուիմ իմ
սուտերուս լաբիւրինթոսը, երբեք
չ'ըսեր՝ ա՛յլ կը բաւէ, մի՛ յօրիներ:

Մէկ խօսքով՝ իրար գտած ենք:
Անշուշտ պիտի հարցնե՛ք՝ իսկ ա-
տիկա դժուար չէ: Բայց երբ եր-
կու ընկեր միթոման են եւ օրէ օր
աւելի ու աւելի կը կորսնցնեն կա-
պը իրական աշխարհին հետ, ա-
տիկա պարզապէս դժուար չէ,
շատ աւելի գէշ բան մըն է (10):

Հոս պէտք է նշմարել հետեւեալը:
Ընկերութեան յարաբերութեան մէջ
ճշմարտութիւնն ու իրականութիւնը
մէկդի ձգուած են: Անոնց տեղը կը գրա-
ւեն «պատրանքներ» ու «յօրինուած
աշխարհը»: Ի տարբերութիւն աւան-
դական լաւ ընկեր ըլլալու սահմանու-

մին, այսինքն՝ ան որ ճշմարտությունը միշտ կ'ըսե որքան որ ցաւոտ ըլլայ, հոս լաւ ընկերը այն մէկն է, որ կը ձգէ, որ իր ընկերը խորասուզուի պատրանքներուն ու յօրինուած աշխարհին մէջ, որովհետեւ պատրանքներն ու երագները նախընտրելի են ճշմարտութենէն եւ իրականութենէն:

Այս ամենութեամբ, անոնց *միթոս-մասն* բնոյթը կարելոր է: Ի միջի այլոց, կը գիտնանք հոս, երկրորդ իսկ էջէն, որ պատմողը վստահելի պատմող մը չէ, ինչպէս որ Մարին ալ չէ: Վէպի ընթացքին կ'իմանանք թէ այս կերպարները մեզմէ եւ իրարմէ որքա՛ն կը պահեն, կը ծածկեն: Թէ՛ Մարին, թէ՛ Անտրէն եւ թէ՛ պատմողը: Այս ալ, անշուշտ, հազարամեակի սերունդի յատկանիշ մըն է, թերեւս ըսենք՝ կարելիութիւն մը, ամաւելութիւն մը, եթէ չենք ուզեր ժխտական երանգ տալ. ինքզինք ներկայացընել ուզած ձեւով, քանի որ այնպիսի վայրերու մէջ կ'ապրին ուր իրենց անցեալը գիտցող մէկը չկայ որ ճշմարտութիւնը բացայայտէ: Այսպիսով, կերպարները իրենք գիրենք անընդհատ կը յօրինեն, իրական աշխարհի հետ կապը աւելի ու աւելի կորսնցնելով: Իսկ լաւ ընկեր ըլլալը կը նշանակէ ընկերդ ձգել այս գործընթացին մէջ, այսինքն՝ իրականութիւնը չիշեցնել:

Ուրիշ կարելոր տուեալներ կըրնանք նշմարել երբ որ պատմողը իրենց երրորդ ընկերը՝ Անտրէ կը ներկայացընէ անմիջապէս ետք.

Անտրէն մեր երրորդ ընկերն է, եւ հաւանաբար բնաւ պիտի չզարմանաք, եթէ ըսեմ որ ան ալ հոգեբոյժի պէտք ունի:

Անտրէն ու Մարին կրնային միասին ըլլալ, եթէ այդչափ ինքնասիրահարած չըլլային: Յաճախ կը խորհիմ թէ Մարի ճիշտի միտնակ է եւ թէ ճիշտի իտեալական գոյգ կրնար կազմել Անտրէին հետ, անշուշտ եթէ համատեղ անձնասպանութիւնը, որ անխուսափելի պիտի ըլլար այդ պարագային, կարելի ըլլար իտեալական համարել: Պարզապէս Մարի անչափ կը սիրէ ինքզինք ու չի կրնար հանդուրժել Անտրէին ալ անչափ ինքզինք սիրելուն: Մնացի ես, բայց ես ալ անչափ կը սիրեմ ինքզինքս: Ասանկ ալ կ'ապրինք մեր ընդհանուր յարկաբաժնին մէջ, ինքզինքնիս սիրելով (10):

Հատուածը շատ ծիծաղաշարժ է եւ մեկնաբանութիւնը գրեթէ ավելորդ կը թուի: Շատ յստակ կը տեսնենք լաւ ընկեր կամ սիրական ըլլալու աւանդական արժեքներու շրջումը: Մարդիկ այնքան ինքնասիրահարած են, որ անկարող են միւսը սիրել: Ինչ որ, ի դէպ, յա-

Ընկերներդ այն մարդիկն են, որոնք կրնան քեզ հանդուրժել, քեզ եւ ինքնասիրութիւնդ:

ճախ կը պատահի հազարամեակի սերունդի երիտասարդներու պարագային:

Անշուշտ, պէտք չէ կարծել, որ այդ իրողութիւնը (որ իւրաքանչիւրը ինքնասիրահար է) կը նշանակէ որ իրարու լաւ ընկեր չեն ըլլար: Ընդհակառակը՝ շատ դժուար պահեր միասին կ'անցընեն, եւ շատ դժուար պարագաներու

մեջ իրարու կ'օգնեն՝ օրուան սովորական խնդիրներէն ու յուսահատութենէն մինչեւ անձնասպանութեան փորձեր: Խորքին մեջ, վեպը կը թուի անոնց ընկերութեան մասին ըլլալ:

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ՝ ՊԱՏՄՈՂԻ ՍԻՐՈՅ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Կ'ուզեմ այստեղ վերադառնալ պատմողի սիրային յարաբերութեան հանդէպ խնդիրներուն: Յիշենք, որ պատմողը ըսաւ, թէ ընկճուածութեան պատճառաւ սիրոյ յարաբերութիւններէ դիտմամբ կը խուսափի: Բայց նշեցի որ վեպի ընթացքին որոշ լուծում մը կը գտնեն: Ուրեմն ի՞նչ է ատիկա:

Մարիի օրինակին հետեւելով, ինքն ալ *Tinder*-ի ծրագիրը կ'իջեցնէ ու *փրոֆայլ* կը ստեղծէ, թէեւ բոլորովին վըստահ չէ իր ընելիքին (89): Կը սկսի մարդոց հետ պատգամներ փոխանակել, մինչեւ որ առաջարկեն հանդիպիլ: Երբ որ ատիկա կ'ընեն, անմիջապէս «ցտեսութիւն» կը գրէ ու *ալոք* կ'ընէ զանոնք (90): Բայց յետոյ կ'անդրադառնայ բանի մը: Երկար մեջբերեմ.

Եւ առտու պիտի արթնամ որ տարօրինակ զգացումով մը, որ գիշերը ամբողջ ուժով վրաս յարձակելու փոխարէն, տէրբեսիոնը քիչիկ մը նահանջած է: Արդե՞ծք գիշերուան կէս ժամնոց ֆլիրթս կրնար դեր ունենալ հոս: Փորձելու համար նորէն *Tinder*-ը պիտի բանամ ու մէկ ուրիշին հետ խօսելու սկսիմ: Անշուշտ, հանդիպելու առաջարկը շատ պիտի չու-

շանայ, եւ այս մէկն ալ նախորդի ճակատագրին պիտի հետեւի:

Եւ իրիկունը մէկէն պիտի անդրադառնամ որ հրաշալի տրամադրութիւն մը իջած է վրաս, եւ տէրբեսիոնը կարօտով մը գիս կը դիտէ ակաւելի հեռուէն, քան առտուն: Ու վերջապէս պիտի հասկընամ որ, ահա՛նասիկ, գտած եմ մեջիս անյագ մարդուկը այսչափ տարիներ չարչարած ծարաւը յագեցնելու միջոցը:

Հետագայ ամբողջ շաբաթը առցանց ֆլիրթերու սարդոստայնին մեջ եմ. բայց շաբթուան վերջաւորութեան ակաւելի ու ակաւելի հեռացող տէրբեսիոնը յանկարծ պիտի կենայ, մէկ օր, երկու, եւ ետ մօտենալու սկսի: Անշուշտ երբ յուսահատական վիճակի մեջ ես ու կը տեսնես՝ ինչպէս օրէ օր, քար առ քար կառուցած պատրանքային աշխարհոյ կամացուկ կը փլի կոր աչքերուդ առջեւը, մէկէն տխմար որոշումներ առնելու պիտի սկսիս, տափակ յոյսով մը թէ տակաւին ուշ չէ, եւ ամէն բան պիտի կարենաս շտկել:

Անքուն գիշերէ մը ետք կը կարծես թէ գտած ես լուծումը. այս պզտիկ ֆլիրթերը միայն մեջիդ մարդուկը կը գրգռեն, առանց բաւարարելու, եւ ուրեմն տեւական յարաբերութեան մը պէտք ունիս: Հետեւաբար, անանկ մէկը գտնելու ես, որ ոչ միայն Փարիզէն, Ֆրանսայէն ալ, բովանդակ Եւրոպայէն ալ դուրս ըլլալ – Չիմպապուէն իտալական է–, որուն հետ ուզածիդ չափ կրնաս սեր խաղալ, առանց օր մը չէ օր մը հանդիպելու վախի (90):

Ուրեմն փոխանակ իրական յարաբերութեան մը՝ *վիրթուալ* յարաբերութիւն: Գտնուած լուծումը այն է, որ պայմանները պետք է այնպէս յարմարին, որ յարաբերութիւնը *վիրթուալ* մնայ, իրական չդառնայ: Այդպէս պիտի կարենայ զգացական խանդավառութիւն ու գոհացում փորձընկալել առանց իրական յարաբերութեան յուսախաբութիւնը: Ինքնուրոյն լուծում, որ միայն կրնայ գտնուիլ հազարամեակի սերունդի երիտասարդի մը կողմէ:

Ուրեմն ի՞նչ կը պատահի: Մոնթթեալ ապրող ֆրանսախօս մէկը կը գտնէ, որ պատահմամբ վերջերս ծանր բաժանում ունեցեր է եւ կ'ըսէ, թէ պատրաստ չէ նոր յարաբերութիւններու, ինչ որ շատ յարմար է պատմողին (93): Կը սկըսին պատգամներ գրել իրարու, պատմողը շատ արագ կը սկսի իր կեանքին, ընկերներուն, եւ ընտանիքին մասին պատմել: Շուտով խոր մտերմութիւն կը սկսի ու կը վերածուի սիրոյ յարաբերութեան պէս բանի մը, որ պատմողին ուշադրութիւնը ամբողջովին կը գրաւէ: Կը կորսուի *վիրթուալ* իր նոր սիրոյ մէջ: Մէջբերում.

Եւ մէկէն կը դադրիս հոս հոն երթալէ, համալսարանին մէջ ամբողջ օրը ուշք ու միտքդ հեռաձայնիդ է, ու գործին տեղը աւելի շատ մէսաժ կը գրես, քան պնակ կը լուսաս, ու ընկերներդ մէկէն կ'անդրադառնան որ կը կորսընցընեն կոր քեզ, բայց չեն կրնար հասկնալ թէ ի՞նչ կ'ըլլայ կոր (94-95):

Այնքան կը խորասուզուի, այնքան կը նահանջէ իրական աշխարհէն ու իր

շրջապատին մէջ գտնուող մարդոցմէն ու կեանքէն, որ անոր ընկերները մտահոգուելով վերջապէս կը միջամտեն: Բայց միջամտելէ ետք շատ չի փոխւիր, բացի անկէ որ կը փորձէ պատգամներու հաղորդումը ծածկել իր ընկերներէն: Թերեւս կրնաք գուշակել ինչ կը պատահի յետոյ:

Մոնթթեալ ապրող տղան, որուն անունը ճոնաթան է, որ ընդունուած էր Մեծն Բրիտանիա գտնուող համալսարան մը իր ուսումը շարունակելու համար (99), որոշած է ուսումը շարունակել Փարիզ (101): Որոշումը անակընկալի պէս կը յայտնէ պատմողին, կարծելով որ իբրեւ լաւ լուր պիտի ընդունի: Սակայն, ըստ պատմողին, ճոնաթանը այս որոշումով ամէն ինչ աւրած է, քանի որ որոշած է *վիրթուալ* յարաբերութիւնը վերածել իրականի:

Եւ կարծես ձեռով մը իրաւունք ունի: Քանի որ երկար ժամանակ չ'անցնիր մինչեւ որ յարաբերութիւնը փլի: Երբեք չի կրնար ըլլալ այն ինչ որ էր *վիրթուալ* աշխարհին մէջ: Վերջապէս կը բաժնուին, թէւ բաժանումին բուն պատճառը բացէ ի բաց չի տրուիր: Պատմողը բաժանումը բացատրելով կ'ըսէ. «Անանկ...պարզապէս... այլեւս իմաստ չկար...» (147): Խոր մտերմութիւն, ուժգնութիւն, մտասէւեռում, յաճախանք...ու վերջ... պարզապէս այդպէս կը վերջանայ: Այլեւս իմաստ չկայ:

Եւ այլեւս զիրար չեն տեսներ երբեք:

Գրքի վերջաւորութեան տպաւորութիւնը ունինք նաեւ որ Անտրէի, Մարիի եւ պատմողին միջեւ մտերիմ ընկերութիւնը փոխուեր է: Յայտնի է, որ

պատմությունը գրուելու ժամանակ, արդեն ընկերները հեռացեր են իրարմե անյայտ պատճառով:

ԳՐԵԼՈՒ ՄՂՈՒՄԸ

Ուրեմն կը մնանք հարցումին դեմ յանդիման:

Ընկերություն մը, սեր մը՝ ուժգին, մտերիմ, ծայրայեղ, անցեր-գացեր, կարծես փարատեր է ու մինակ կը մնաս անոր ձգած հետքերուն հետ, որոնք կը ծանրանան մեջդ:

Մնայուն ու վերջնական ընկերդ, փորձընկալումդ իմաստ տալու միակ միջոցը՝ դուռն քեզի հետ կը նստիս: Ու գրելով իմաստ կու տաս անոր:

Ի՞նչ կ'ընես:

Ինչպե՞ս իմաստ կու տաս անցածին, մեջդ այրողին: Հոգեբույժին ատենը շատոնց փախցուցեր ես, նոր ընկերներու կամ սերերու հետ այդ մասին խօսիլը չի բաւեր, մանաւանդ որ ընկերներդ այնքան ինքնասեր են որ անկարող են

քեզի մտիկ ընել (լաւ ընկեր ըլլալու էական յատկանիշը)... եւ ո՛չ միայն բաւարար չէ այդ մասին խօսիլը, այլ զայն կը նսեմացնէ: Խօսքով չես կրնար անոր ծայրայեղ ուժգնութիւնը գրաւել: Խօսքով չես կրնար զայն փոխանցել ուրիշին, ոչ ալ քեզի: Վեց ժամ ո՛վ լուռ պիտի նստի քեզի մտիկ ընելու:

Ուրեմն գիրին կը դառնաս: Մնայուն ու վերջնական ընկերդ, փորձընկալումդ իմաստ տալու միակ միջոցը՝ դուռն քեզի հետ կը նստիս: Ու գրելով իմաստ կու տաս անոր:

Գիրով է որ կը կարողանաս անցածը վերստին ստեղծել, վերակենդանացնել ու անմահացնել՝ յարատեւութիւն շնորհելով անոր, որպէսզի միշտ կարենաս վերադառնալ: Որ յետոյ միշտ ներկայ ըլլայ քեզի համար:

Ներկայ բայց ո՛չ ծանր:

Մեջդ հաներ ու գատեր ես: Թուղթի վրայ դնելը քեզ ազատեր է անոր ծանրութենէն, ծանրութիւնը որ վերածւեր է գիրի, գրութեան, գիրքի թեթեւութեան:

Գրախօսական

ԳՈՒՐԳԷՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ՄՇԱԿՈՅԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆՈՒՄ (1918-1920) ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆԸ

ԿԱՐՕ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

Հայաստանի առաջին հանրապետության հարիւրամեակին առթիւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան «Խաչիկ Պապիկեան» հրատարակչական հիմնադրամը 2019ի առաջին քառորդին ընթացքին հրատարակեց Գուրգէն Վարդանեանի հեղինակութեամբ *Մշակոյթը Հայաստանի առաջին հանրապետութիւնում (1918-1920)* ուսումնասիրութիւնը: Ասիկա վերոյիշեալ հիմնադրամի 13րդ հրատարակութիւնն է (266 էջ), որուն խմբագիրն է Շահան Գանտահարեան:

Գիրքը կը բաղկանայ երկու գլուխէ. կրթութիւնը եւ մշակոյթը: Առաջին գլուխին մէջ Գուրգէն Վարդանեան կը ներկայացնէ Հայաստանի առաջին հանրապետութեան կրթական համակարգը՝ հետեւեալ բաժանումներով.

1 Դպրոցական գործի կազմակերպումը (էջ 13-111)

Անկախութեան առաջին ամիսներուն Հայաստանի դպրոցական ցանցը կը գտնուէր քայքայման եզրին: Դպրոց-

ները փակուած էին, շէնքերը յատկացուած էին գաղթականներու եւ զինուորներու կարիքներուն համար. ուսուցիչները լքած էին իրենց ասպարէզը:

1918 նոյեմբերին, Հայաստանի հանրային կրթութեան նախարար կ'ըլլայ ժողովրդական Գեորգ Մելիք-Ղարազեօզեանը, որուն դերը մեծ եղաւ Հայաստանի մշակութային կեանքի կազմակերպման եւ կրթական աշխատանքներուն մէջ:

1918ի աշնան Հայաստանի դպրոցներուն մեծ մասին մէջ սկսած էին դասերը: 1919ի յունիսին հսկայական աշխատանք կատարուած էր դպրոցները պահպանելու առնչութեամբ:

1919ի կիսուն, Հայաստանի նոր կառավարութեան կազմին մէջ, հանրային կրթութեան եւ արուեստի նախարար կը նշանակուի Ն. Աղբալեան: 1919ի վերջաւորութեան Հայաստանի մէջ ստեղծուած էր դպրոցական կայուն ցանց: 1919-1920 ուսումնական տարեշրջանին, Հայաստանի մէջ փաստօրէն վերականգնած էր մինչեւ Ա. Աշ-

խարհամարտը գործող դպրոցական ցանցը: Չգալի աշխատանք կատարված էր միջնակարգ դպրոցներում բացման ուղղությամբ: Նոյն տարեշրջանին հանրապետության մեջ կը շարունակուէր յատկապէս միջնակարգ դպրոցներում ազգայնացումը եւ հայերէնով ուսուցումը: Կառավարութիւնը ուշադրութիւն կը դարձնէր նաեւ ազգային փոքրամասնութիւններու դպրոցներու բացման վրայ:

Նիկոլ Աղբալեան մեծ աշխատանք տարաւ լուծելու դասագիրքերու պակասը, չբաւոր աշակերտութեան կարիքներուն հասնելու, ինչպէս նաեւ Վըրաստանի եւ Ադրբեջանի հայկական դպրոցներուն օժանդակելու:

1919 սեպտեմբերին կ'առնուէր պատմական նշանակութիւն ունեցող որոշում մը. կը պետականացուէին եկեղեցական-ծխական դպրոցները, կ'ազգայնացուէին տարրական դպրոցները, դասաւանդութիւնը պիտի ըսկըսէր կատարուիլ հայերէն: Կրօնքը կը հանուէր պարտադիր առարկաներու դասաւանդման ցանկէն:

Ալ. Խատիսեանի կառավարութեան յայտագիրը կը խոստանար տարրական դպրոցներու մէջ ուսումը դարձընել պարտադիր եւ անվճար: Սակայն ասիկա անիրագործելի էր եւ կը պահանջէր երկար ժամանակ:

Հայաստանի առաջին հանրապետութեան օրով հիմքը կը դրուի աշակերտութեան մարմնակրթական դաստիարակութեան: Կը կազմակերպուի սկառուտական շարժումը:

Հանրային կրթութեան նախարարութեան ամենաբարդ խնդիրը ման-

կավարժներու պակասն էր, որուն բարւոք լուծման համար կը բացուի ուսուցչական ուսումնարան:

Շատ ծանր էր ուսուցիչներու նիւթական վիճակը: Կառավարութիւնը քանի մը անգամ բարձրացուց ուսուցիչներու աշխատավարձը: Ասիկա բաւարար չէր. ուսուցիչներու վիճակը կը մնար ծանր:

Դպրոցները հեռու չէին քաղաքականութենէ եւ կուսակցական ազդեցութենէ: Բոլոր կուսակցութիւնները ստեղծած էին ուսուցչական եւ աշակերտական կառոյցներ: Աղբալեան կը յայտարարէր. «Դպրոցն ամենից առաջ ուսման վայր է, ուր սաները սովորում են ո'չ միայն գիտելիքներ, այլեւ ստանում են քաղաքական դաստիարակութիւն: [...] Ազդարարելով այս մասին՝ հրաւիրում ենք իրենց պաշտօնութեան մէջ թերացողների ուշադրութիւնից մեր մատնանշած երեւոյթի վըրայ եւ հրահանգում ենք չափ դնել իրենց պաշտօնի կատարման ընթացքում» (էջ 109):

1920 մայիսի սկիզբը կը կազմուի նոր կառավարութիւն: Նիկոլ Աղբալեան կը փոխարինուի Գեորգ Ղազարեանով, որ հմուտ մանկավարժ եւ կազմակերպիչ էր: Ան կը շարունակէ Ն. Աղբալեանի սկսած կրթական բարեփոխումներու քաղաքականութիւնը:

2 Բարձրագոյն եւ միջնակարգ մասնագիտական կրթութեան կազմակերպումը (էջ 112-152)

16 մայիս 1919ին նախարարաց խորհուրդը կ'որոշէ Երեւանի մէջ համալսարան բանալ հիմնուելով հանրային

կրթության նախարար Գ. Մելիք-Ղա-
րագեօգեանի զեկուցումին վրայ: Ասի-
կա պատմական շատ կարեւոր որո-
շում էր, որ ջերմօրէն ընդունուեցաւ
համայն հայութեան կողմէ: Համալսա-
րանը Երեւանի մէջ բանալու մեծագոյն
խոչընդոտը անհրաժեշտ շէնքի ապա-
հովումն էր. կար նաեւ դասախօսական
անձնակազմին բնակարաններ տրա-
մադրելու հարցը: Ահա թէ ինչու որոշ-
ուեցաւ համալսարանը բանալ Ալեք-
սանդրապոլի մէջ, բան մը, որ մեծ հան-
դիսաւորութեամբ կատարուեցաւ 31
յունուար 1920ին: Կային դժուարու-
թիւններ: Դասախօսներու բնակարա-
նային պայմանները չէին բարելաւ-
լած: Ուսանողութեան մեծ մասը ուսու-
ցիչներ ու պետական ծառայողներ էին,
անոր համար ալ դասախօսութիւնները
կ'ըլլային երեկոյեան ժամերուն՝ ցուրտ
եւ ելեկտրականութենէ գրեթէ զուրկ
դահլիճին մէջ: Կար թուղթի եւ գրենա-
կան անհրաժեշտ պիտոյքներու պա-
կաս: Զկար գիտական մասնագիտա-
կան գրադարան: Հակառակ այս դժ-
ւարութիւններուն, կազմակերպչական
աշխատանքը լաւ կատարուած էր, եւ
աստիճանաբար սկսած էր կարգաւոր-
ւիլ համալսարանի նիւթական եւ դրա-
մական վիճակը:

* * *

Ինչ կը վերաբերի միջնակարգ մաս-
նագիտական կրթութեան, 19 յուլիս
1920ին կառավարութիւնը կ'որոշէ Երե-
ւանի եւ Ալեքսանդրապոլի մէջ թեքնիք
միջնակարգ դպրոցներ հիմնել: 16 Սեպ-
տեմբեր 1920ին կ'որոշէ զինուորական
երկրորդական վարժարան եւ ուսում-

նարան բանալ: Երկրի առողջապահա-
կան վիճակը բարելաւելու նպատակով
կը կազմակերպուին բուժքոյրերու եւ
եղբայրներու դասընթացքներ: 1919
սեպտեմբերին կը հիմնուի միջնա-
կարգ բժշկական դպրոց: Այս եւ այլ
իրականացուող ձեռնարկներուն նպա-
տակն էր ստեղծել միջնակարգ մաս-
նագիտական կրթութեան խիտ ցանց:

3 Հայերէնը՝ պետական լեզու. բնակչութեան կրթական գործի կազմակերպումը (էջ 152-171)

Հանրային կրթութեան նախարարու-
թիւնը հայագիտական նիւթերու դաս-
ընթացքներ կազմակերպեց: Աւելի'ն.
ան յառաջացուց թարգմանչական
յանձնախումբ մը, որ պիտի զբաղէր
մասնագիտական եզրերը ռուսերէնէ
հայերէն թարգմանելու գործով:

26 դեկտեմբեր 1919ին խորհրդա-
րանը կ'ընդունէր պատմական կարե-
ւոր օրէնք մը, ըստ որուն Հայաստանի
Հանրապետութեան պետական լեզուն
պիտի ըլլար հայերէնը, որ պարտադիր
էր զօրքի եւ պետական ու հասարա-
կական բոլոր հաստատութիւններուն
մէջ: Անշուշտ կարճ ժամկետի մէջ
կարելի չէր յաղթահարել անցնումը հա-
յերէնի, բան մը, որ աւարտած կը նը-
կատուէր 1920ի աշնան:

Նախարարաց խորհուրդը աշխա-
տանք տարաւ բարձրացնելու ժողո-
վուրդին կրթական մակարդակը: 1919-
ին հանրային կրթութեան նախարա-
րութիւնը անգրագետ մարդոց համար
կազմակերպեց գրաճանաչութեան դա-
սընթացքներ, իսկ գրագետ բնակչու-

թեան համար՝ ժողովրդական համայն-
սարաններ: Դասընթացներու տեւո-
ղութիւնը վեց ամիս էր, ուսումը՝ ձրի:

* * *

Գիրքի երկրորդ գլուխին մէջ Գուրգէն
Վարդանեան կը ներկայացնէ Հայաս-
տանի առաջին հանրապետութեան մը-
շակութային կեանքը:

Մշակութային-լուստորական օճախները (էջ 172–204)

Իր գոյութեան երկուքուկէս տարուան
ընթացքին Հայաստանի առաջին հան-
րապետութեան մէջ կը վերաբացուին
քաղաքական եւ դպրոցական գրադա-
րանները:

1919 սեպտեմբերի սկիզբը Հայաս-
տանի խորհրդարանը կ'որոշէ Երեւա-
նի մէջ հիմնել ազգագրական-մարդա-
բանական թանգարան-գրադարան:
Հայ ականաւոր ճարտարապետ Ալեք-
սանտր Թամանեանի ջանքերուն շնոր-
հիւ 7 յուլիս 1920ին կառավարութիւնը
կը հիմնէ պատմամշակութային յուշար-
ձաններու պահպանութեան պետա-
կան կոմիտէ, որ արշաւախումբեր կը
կատարէ Հայաստանի զանազան շըր-
ջաններու մէջ: Նմանօրինակ աշխա-
տանք կը կատարէ հայ ճարտարապե-
տութեան յայտնի ուսումնասիրող Թո-
րոս Թորամանեան:

1918–1919 թուականներուն Հայաս-
տանի հանրապետութեան մէջ հրատա-
րակուած են 43 պարբերականներ, ո-
րոնց մեծ մասը Երեւանի մէջ: Կառա-
վարութիւնը ունէր իր պաշտօնաթեր-
թը եւ օրէնքներու հաւաքածու-տեղե-

կագիրը: Բազմաբովանդակ եւ հա-
րուստ եղած է Հայաստանի հասարա-
կական-քաղաքական կուսակցական
մամուլը: Մեծ թիւով թերթ ունէր կա-
ռավարող կուսակցութիւնը՝ Զ.Յ. Դաշ-
նակցութիւնը, թէ՛ Երեւանի եւ թէ՛ գա-
ւառներուն մէջ: Հայ ժողովրդական
կուսակցութիւնը ունէր իր թերթը, որ
կը ներկայացնէր ազգային քաղքենի-
ութեան իղծերը: Ընդդիմադիր կուսակ-
ցութիւնները եւս ունէին իրենց պար-
բերականները:

Հայաստանի մէջ կը գործէին 11
տպարաններ: Տպագրական գործը կը
գտնուէր անմիջապէս վիճակի մէջ: Սար-
քաւորումները հին էին: Սուղ էր թուղ-
թը: Երկուքուկէս տարուան ընթացքին
տպագրուած է 36 անուն գիրք: Հա-
յաստանի մէջ կը գործէին նաեւ հե-
ռագրական գործակալութիւնը եւ *ռա-
տիոն*:

28 մայիս 1918էն ետք Հայաստա-
նի գրական կեանքը կը գտնուէր կազ-
մաւորման փուլի մէջ: 1919 Յուն-
ւարին կը հիմնուի գրական-գեղար-
ւեստական միութիւնը, որ կը կազմա-
կերպէ քանի մը ձեռնարկներ: 29 Սեպ-
տեմբեր 1919ին տեղի կ'ունենայ Հայաս-
տանի գրական ընկերութեան առաջին
ընդհանուր ժողովը. ընկերութեան
պատուոյ նախագահ կ'ընտրուի Ն. Ադ-
բալեանը: Գրական ընկերութեան առա-
ջին երեկոներէն մէկը նուիրուած էր
հայ բանաստեղծութեան նորագոյն տա-
ղանդին՝ Եղիշէ Չարենցին: Այս երե-
կոյին նախաձեռնողն էր Ն. Ադբալեան,
որ իր խօսքին մէջ կ'ըսէր, թէ հայ գրա-
կանութեան երկնակամարին յայտն-
ւած է նոր անուն մը՝ Եղիշէ Չարենց:

Ընկերությունը կը կազմակերպէ նաեւ այլ դասախօսություններ, կը կատարէ հասարակական մեծ աշխատանք եւ կը հրատարակէ գիրքեր: Հայ գրողները կը տեսնէին այն հոգատար վերաբերումը, որ կը ցուցաբերէր անկախ պետությունը գրականության նկատմամբ:

Անկախության վերականգնումը նոր ուղի կը հարթէր նաեւ հայ արւեստի զարգացման համար: 25 մայիս 1919ին Երեւանի մէջ բացումը կը կատարուի Թիֆլիսի հայ արուեստագետներու միության պատկերասրահին: Կը ցուցադրուէին հայ գեղարուեստի 350 գործեր, որոնց կարգին՝ Գ. Գիւրջեանի, Մ. Սարեանի, Եղ. Թադեոսեանի, Փ. Թերլեմեզեանի, Յ. Կոջոյեանի եւ այլոց գործերը: 1919ի վերջաւորութեան Արշակ Ֆէթվաճեան Փարիզ կը գործուղուէր՝ հանրապետության նաւականիշերը պատրաստելու համար:

Հայ թատրոնը կը գտնուէր ծանր վիճակի մէջ: Թատերական կեանքի կազմակերպման մէջ մեծ դերակատարութիւն կ'ունենայ Յովհաննէս Չարիֆեանը: Ան կը նախաձեռնէ թատերախումբի ստեղծման աշխատանքներու: Սակայն չկար թատերասրահ: Ներկայացումները տեղի կ'ունենային նոյնիսկ խորհրդարանին մէջ: Չարիֆեանի խումբը հիւրախաղերով կը շրջագայի Հայաստանի գաւառներու մէջ՝ խանդավառելով մղձաւանջային վիճակի մէջ գտնուող ժողովուրդը: Թատերական կեանքի զարգացման մէջ մեծ դերակատարութիւն կ'ունենայ նաեւ հայ բեմի ականաւոր գործիչ Օվի Սեւումեանը: 1919 դեկտեմբերին կը սկսին

գործել թատերական դասընթացքները: 1920ի ամռան Հայաստանի մէջ աշխուժացած էր թատերական կեանքը: Կը կազմակերպուի հայ ժողովրդական թատրոն: Մեծ երեւոյթ էին դրամատիկական խումբի հիւրախաղերը Հայաստանի մէջ 1920 յուլիս–օգոստոս ամիսներուն:

1918–1919ի սկիզբը հայ երաժշտական արուեստը անկում կ'ապրէր: Սակայն 1919ի ամռան եւ աշնան որոշ չափով կ'աշխուժանայ: 1919ի Հոկտեմբերին Աղբալեանի կարգադրութեամբ Թիֆլիսէն Երեւան կը ժամանէ երգահան Սարգիս Բարխուդարեանը, որ խմբավարական դասընթացքներ կը կազմակերպէ: Փաստօրէն, ասիկա պետության առաջին քայլն էր երաժշտական կրթության հիմնադրման համար: Հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ նոր երեւոյթ էր երաժշտանոցի հիմնումը (1920 Օգոս.–Սեպտ.), որով սկիզբ կը դրուէր մայր հայրենիքի մէջ երաժշտական արւեստի զարգացման: Երաժշտանոցին մէջ պիտի դասախօսէին երգահաններ Ալեքսանդր Սպենդիարեանը, Ռոմանոս Մելիքեանը եւ ուրիշներ:

Հայաստանի կառավարութիւնը 1919 մայիսէն սկսեալ մեծ քայլերու կը ձեռնարկէ քաղաքաշինության զարգացման ուղղութեամբ: Այս մարզին մէջ մեծ դերակատարութիւն կ'ունենայ Ալեքսանդր Թամանեանը, որ բեղմնաւոր աշխատանք կը կատարէ ճարտարապետական եւ շինարարական տարբեր հարցերու լուծման ուղղութեամբ: Ան կ'աշխատէր Երեւանի գլխաւոր յատակագիծը կազմելու վրայ, սակայն Հայաստանի առաջին հանրա-

պետության օրով այդ աշխատանքը վիճակուած չէր իրականութիւն դառնալու, բան մը, որ պիտի ըլլար խորհրդրդային տարիներուն:

* * *

Գուրգէն Վարդանեան իր *Մշակոյթը Հայաստանի առաջին հանրապետութիւնում (1918–1920)* գիրքով մեծ պակաս մը կը գոցէ Հայաստանի առաջին հանրապետութեան պատմութեան մէջ:

Հայաստանի առաջին հանրապետութեան կրթամշակութային կեանքի մասին շատ քիչ քննարկում եղած է 1920–2000 մեր պարբերական մամուլին կամ պատմագրական այլ հրատարակութիւններու մէջ: Անցնող այդ ժամանակաշրջանին Սփիւռքի մէջ շատ աւելի գրականութիւն ունեցած ենք Հայաստանի առաջին հանրապետութեան ներքին-բաղաքական, արտաքին-դիւանագիտական, ռազմական եւ տնտեսական կեանքին մասին, քան անոր կրթամշակութային կեանքին:

Սիմոն Վրացեան իր *Հայաստանի Հանրապետութիւն* հատորին մէջ (ք. տիպ, 1958) կրթամշակութային կեանքի մասին պարզապէս կը հաղորդէ 31 յունուար 1920ին Ալեքսանդրապոլի մէջ Հայաստանի համալսարանի բացման մասին տեղեկութիւններ (էջ 361–363), ուրիշ ոչինչ՝ այդ ընդարձակ հատորին մէջ:

Ալեքսանդր Խատիսեանի *Հայաստանի հանրապետութեան ծագումն ու պարգացումը* գործին մէջ (ք. տիպ, 1968), միայն մէկ էջ տրամադրած է

(138–139) Հայաստանի կրթամշակութային կեանքին:

Ռուբէն Տէր Մինասեան *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները* (Է. հատոր, ք. տիպ, 1979) գործին մէջ, որ ամբողջութեամբ նուիրուած է Հայաստանի առաջին հանրապետութեան, լուսաւորութեան-կրթական նախարարութեան գործունէութիւնը ներկայացուցած է քանի մը էջի մէջ միայն (էջ 283–288):

Ռիչըրտ Յովհաննէսեան Հայաստանի առաջին հանրապետութիւնը անգլերէնով ուսումնասիրած է չորս հատորներու մէջ եւ գրեթէ ակնարկութիւն չունի երկուքուկէս տարուան կրթական-մշակութային իրագործումներուն մասին:

Սփիւռքահայ պարբերական մամուլը, իր կարգին, յարաբերաբար շատ քիչ տեղեկութիւն կը հաղորդէ մեզի Հայաստանի առաջին հանրապետութեան կրթամշակութային կեանքին մասին:

Բագինը Հայաստանի առաջին հանրապետութեան յիսնամեակին առթիւ լոյս ընծայած է բացառիկ համար մը (Է. տարի, թիւ 5–6, մայիս–յունիս 1968), սակայն որեւէ ակնարկութիւն չունի կրթամշակութային իրագործումներուն մասին: Նոյնիսկ Հայաստանի լուսաւորութեան նախարար Նիկոլ Աղբալեանի մահուան առթիւ արտասանուած դամբանականներուն եւ հրատարակուած յօդուածներուն մէջ (*Ազդակ Շաքաթօրեակ*, 1947–22 եւ 29 օգոստոս, 5 եւ 12 սեպտեմբեր, 3, 7 եւ 24 հոկտեմբեր) որեւէ յիշատակում չկայ անոր կրթամշակութային գործունէութեան մասին

Հայաստանի առաջին հանրապետության մեջ: Նոյն վերաբերումը *Այս պարբերականին* կողմէ, որ բացառիկ համար մը (ԻԱ.ԻԲ. գիրք, 1947) նուիրած է Նիկոլ Աղբալեանին:

Հայաստանի երկրորդ հանրապետության (խորհրդային, 1920–1991) պատմագրության եւ բանասիրության մեջ, քաղաքական-գաղափարական նկատառումներէ մեկնած, ընդհանրապէս ներկայացուած են առաջին հանրապետության ժխտական կողմերը եւ անհրաժեշտ չափով չեն ուսումնասիրուած, ի շարս այլ բաներու, անոր կրթամշակութային իրագործումներն ու դրական անդրադարձերը:

Հայաստանի վերանկախացումէն (1991) ետք, Հայաստանի առաջին հանրապետության զանազան բնագաւառներու մասին ուսումնասիրութիւններ եւ մենագրութիւններ լոյս սկսան տեսնել (պետական արխիւներու վրայ հիմնուելով), որոնք կ'արժեւորեն 1918–1920 պատմական ժամանակաշրջանը: Այս տրամադրութիւնը շատ աւելի լայն ծաւալ ստացաւ 2000 թուականէն ետք: Այսպէս, 2002ին Գառնիկ Անանեան Երեւանի մեջ կը հրատարակէր մենագրութիւն մը Նիկոլ Աղբալեանի մասին (*Նիկոլ Աղբալեան, նրա կեանքը եւ գրական-հրապարակախօսական գործունեութիւնը*): 2003ին Երեւանի մեջ հրատարակուեցաւ Գառնիկ Անանեանի կողմէ խմբագրուած հատոր մը, որ կը պարփակէր Նիկոլ Աղբալեանի նամակներն ու պաշտօնական գրութիւնները:

Անցնող շրջանին, յատկապէս Հայաստանի առաջին հանրապետու-

թեան հարիւրամեակին, կազմակերպուեցան միջազգային գիտաժողովներ: Այսպէս. Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութեան եւ Երեւանի Պետական Համալսարանի նախաձեռնութեամբ Երեւանի մեջ կազմակերպուեցան երկու միջազգային գիտաժողովներ. առաջինը՝ 25–26 Նոյեմբեր 2005ին, Նիկոլ Աղբալեանի ծննդեան 130-ամեակին նուիրուած, իսկ երկրորդը՝ 15–16 մայիս 2018ին, Հայաստանի Ա. Հանրապետության կրթամշակութային կեանքին նուիրուած: Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը 21–23 մարտ 2018ին, Անթիլիասի մեջ կազմակերպեց գիտաժողով մը՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության զանազան բնագաւառները քննարկող: 11–12 մայիս 2018ին Նիւ Եորքի Գոլումպիա համալսարանին մեջ տեղի ունեցաւ գիտաժողով մը՝ Հայաստանի առաջին անկախութեան հարիւրամեակին առթիւ:

Այս հրատարակութիւններն ու ձեռնարկները (նաեւ ուրիշներ) նոր լոյս կը սփռէին 1918–1920 ժամանակաշրջանի մեր պատմության մասին այլազան մարզերու մեջ, որոնց կարգին՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության կրթամշակութային կեանքին:

Վերոնշեալ չորս գիտաժողովներէն երեքին, ուրիշներու կարգին, իր մասնակցութիւնը բերած է Գուրգեն Վարդանեան, որ զեկուցած է Հայաստանի առաջին հանրապետության կրթամշակութային կեանքի մասին՝ զանազան կողմերէ դիտուած:

* * *

Գ ուրզեն Վահրամի Վարդանեան պատմաբան եւ մշակութաբան է: 1978ին ընդունուած է Երեւանի Պետական համալսարանի պատմութեան բաժանմունքը, որուն ընթացքը աւարտած է 1983ին:

1983–2006 ժամանակաշրջանին եղած է գիտաշխատող Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտի մէջ: 2006–2018 եղած է դասախօս Հայաստանի Ազգային Ագրարային համալսարանի հայոց պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան ամբիոնին մէջ: Իսկ 2018 նոյեմբերէն սկսեալ մինչեւ այսօր կը դասախօսէ վերջին համալսարանի հասարակական գիտութիւններ ամբիոնին մէջ: Իբրեւ գիտական գործունէութիւն, 2002-ին թեկնածու էր պատմական գիտութիւններու եւ 2010ին՝ դոցենտ: Ցարդ հեղինակ է մէկ մենագրութեան եւ բազմաթիւ յօդուածներու:

Իբրեւ պատմաբան եւ գիտաշխատող, Վարդանեան կարծէք իր ասպարէզը կապած է Հայաստանի առաջին հանրապետութեան կրթամշակութային մարզի ուսումնասիրութեան: Անոր մենագրութիւնն ու յօդուածները–կըրթական, մանկավարժական, գրադարանային, պետական լեզուին, Նիկոլ Աղբալեանի նուիրուած–հիմնուած են պետական արխիւի եւ 1918–20 ժամանակահատուածին հրատարակուած պարբերական մամուլի նիւթերուն վրայ:

Գուրզեն Վարդանեան 2003ին հրատարակած է գիրք մը՝ *Մշակոյթը Հայաստանի առաջին հանրապետութիւնում (1918–1920 թթ.)* խորագրեալ (Երեւ-

ան, Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիա, «Գիտութիւն» հրատարակչատուն, 157 էջ): Ասիկա առաջին մենագրութիւնն է, որ նուիրուած է Հայաստանի առաջին հանրապետութեան կրթական-մշակութային կեանքին: Այս գործն է, որ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան «Խաչիկ Պապիկեան» հրատարակչական հիմնադրամը լոյս ընծայած է մեսրոպեան ուղղագրութեամբ: Ի տարբերութիւն 2003ի հրատարակութեան, 2019ի հրատարակութեան աւելցուած են լուսանկարներ, ինչպէս նաեւ կազմուած է անձնանուններու եւ տեղանուններու ցանկ:

Ինչպէս յայտնեցինք, Գուրզեն Վարդանեան *Մշակոյթը Հայաստանի առաջին հանրապետութիւնում (1918–1920)* գիրքով մեծ լրացում մը կը կատարէ հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ: Մեր իրականութեան մէջ լաւ ուսումնասիրուած է 1918էն առաջ եւ 19րդ կամ 18րդ դարու մշակութային կեանքը: Շատ աւելի մանրամասն ուսումնասիրուած է խորհրդահայ մշակոյթը իր բոլոր բնագաւառներով: Առանձին յօդուածներ կան (յատկապէս 1991էն ետք) Հայաստանի առաջին հանրապետութեան դպրոցներու, համալսարանի, պարբերական մամուլի, գրականութեան եւ արուեստի մասին, սակայն ամբողջական մենագրութիւն մը չկար այդ մասին: Գուրզեն Վարդանեանի գործը, որ հիմնուած է պետական արխիւի եւ 1918–1920 տարիներուն հրատարակած մամուլի նիւթերուն վրայ, ցարդ միակ հրատարակութիւնն է. ատով ալ եւ այլապէս կը դառնայ արժէքաւոր:

ՎԱՀԳԷՆ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

«Ընդհանրապես արուեստն, իմ կարծիքով, ուղիղ իմաստով կապ ունի փորձարարության հետ, եթե նորոյթի մասին ենք խօսում ի հարկէ: Կարճ ժամանակում մենք մէջտեղ ենք բերել, ստեղծել ենք մի լեզու, որը հնարաւոր եղաւ կառուցել անցեալի վրայ՝ տեղ բացելով նորի համար: Ընդհանրապես արուեստն, իմ կարծիքով, ուղիղ իմաստով կապ ունի փորձարարության հետ, եթե նորոյթի մասին ենք խօսում ի հարկէ: Կարճ ժամանակում մենք մէջտեղ ենք բերել, ստեղծել ենք մի լեզու, որը հնարաւոր եղաւ կառուցել անցեալի վրայ՝ տեղ բացելով նորի համար: Իմ կարծիքով, ուղիղ իմաստով կապ ունի փորձարարության հետ, եթե նորոյթի մասին ենք խօսում ի հարկէ: Կարճ ժամանակում մենք մէջտեղ ենք բերել, ստեղծել ենք մի լեզու, որը հնարաւոր եղաւ կառուցել անցեալի վրայ՝ տեղ բացելով նորի համար»:

ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ Վազգէն Բրուտեանի հետ

«Մենք վերապրողից անդին ենք. վերստեղծողն ենք»

ԱՆՈՒՇ ՔՈԶԱՐԵԱՆ

Արովեան 1/1 հասցէն գտնելը շատ հեշտ է. մայրաքաղաքի սրտում քիչ պահպանուած շէքերից մէկի ներքին ընդարձակութիւնը երեւակայութեան մեծ տեղ է բացում: Բարձրանում եմ երկրորդ յարկ, որտեղ պիտի հանդիպեմ Վազգէն Բրուտեանին:

Լուսաւոր երկու սրահները միանգամից ներս են կլանում: Ցուցասրահ յիշեցնող հատուածը երկու բաց կամարներով միանում է աշխատարանի հատուածին: Աշխատանքային երկու սեղանները յագեցած են. փորձարկումների համար ամէն բան մանրամասնօրէն նախատեսված է: «Արդեան» դիզայներական ընկերութեան գրասենեակ-ցուցասրահում եմ:

«Արդեան» բառի գրաբարեան գրեւիածենն այլեւս կիրառելի չէ, բայց ընկալելի, քանի որ բառի հիմքում ընկած «արդ» արմատը շարունակում է ներկայի եւ այժմեականի բովանդակութիւնը պահպանել: Առհասարակ գրաբարեան այս կամ այլ բառին յղում տալը պահանջում է նոր բովանդակութիւն եւ նոր մօտեցում, եւ այդ իմաստով՝ «Արդեան»-ն արդէն մեր իրականութեան մէջ կոնկրետ տարածք է, կոնկրետ մտածողութեան աշխատարան, կոնկրետ վերջնարդիւնքի կրիչ:

«Արդեան»-ի հիմնադիրը ճարտարապետ, դիզայներ, արուեստագետ Վազգէն Բրուտեանն է:

Ասել, որ «Արդեան»-ն ուղղակի դիզայներական ընկերութիւն է, բաւարար չէ, ասել, որ աշխատարան է, նորից մասնակի է բնութագրում Բրուտեանի եւ իր թիմակիցների ստեղծածը, ասել, որ ցուցասրահ-խանութ է, չափապանց նեղացնում է մտապատկերը:

«Արդեանը» հնի եւ նորի, մտածողութեան ձեւի եւ ճաշակի, տեխնոլոգիայի եւ արդէն եղածի համադրում է... Այնպիսի համադրում, որի արդիւնքում ստեղծուածն արդէն պատմում է. «այստեղ բազմաթիւ շերտերի հետ գործ ունենք»: Բրուտեանի բնորոշմամբ «Արդեանը» «փորձարկումների լաբորատորիա» է, որտեղից դուրս է գալիս նաեւ յաջողուած վերջնարդիւնքը:

Վազգէն Բրուտեանը ծնուել է Կահիրէում, վաղ մանկութիւնն անցկացրել՝ Խորհրդային Յայաստանում: Ընտանիքը 1978 թուականին տեղափոխւել է Միացեալ Նահանգներ: Կապը Հայաստանի հետ քնականաբար չի ընդհատուել, սակայն արեւմտեան միջավայրը, կրթական համակարգը, այն փորձարկումները, որոնք որ կոնկրետ տարածքում են իրականացուել, Բրուտ-

եանին առիթ են տուել մտածելու՝ մի օր Հայաստան զալու յստակ ժամանակն ու առիթն էլ կը ստեղծուի:

Առիթը դառնում է «Թումօ» ստեղծարար տեխնոլոգիաների կենտրոնը, որտեղ եւ դասաւանդելու համար 2011-ին Վապգէնը Հայաստան է վերադառնում: Մշտապէս հաստատուելու որոշումն աւելի ուշ է կայացւում, իսկ այսօր արդէն այդ վերադարձը կոնկրետ միջավայրով, ստեղծարարութեամբ ներկայանում է որպէս «Արդեան» ընկերութիւն, որի գաղափարական հիմքերն արդէն դրուել էին «Թումօ»-յում:

2015 թուականին Բրուտեանն իր սաների հետ ներկայացնում է առաջին ցուցադրութիւնը՝ նուիրուած Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին, որին յաջորդում է «Շուն» խորագրով միւս ցուցադրութիւնը՝ արդէն Գաֆէսճեան արուեստի կենտրոնում, եւս երկուսը՝ Լոս Անջելէսում եւ Նիւ Եորքում:

Հայաստանում հաստատուելու, դիզայների եւ ճարտարապետի փորձա-

ռութեան, «Արդեան»-ի գործունէութեան եւ անընդհատ բնոյթ կրող փորձարկումների շուրջ առիթ ունեցաւ պրուգելու Բրուտեանի հետ լուսաւոր ցուցադրահիւսնութում, որտեղ յայտնուողն արդէն հարցադրումների կարիք ունի:

Մինչ պոյցն սկսելը ցուցադրահում տասը-տասնհինգ րոպէ առանձին մնալու արդիւնքում հարցերի հերթականութիւն է փոխում, պրն. Բրուտեան: Մտածում էի, որ կը սկսեմ այլ մի տեղից, բայց հիմա տեղը հենց այս է, որ կայ: Այն, ինչ տեսնում եմ (դիզայներական աշխատանքները, սպասքը, ճարտարապետական էսքիզները) անմիջապէս կապում եմ նաեւ Ձեր անհատականութեան հետ: Այստեղ գործեր են, որոնք փնտրոտութի, փորձարկման եւ փորձառութեան հետեւանք-վերջնարդիւնքներ են թրւում:

Կարծում եմ՝ ճիշդ էք: Իմ զարգացումը թե՛ արուեստի, թե՛ ճարտարապետու-

Գործ՝ Վապգէն Բրուտեանի

Գրք՝ Վազգեն Վոսկանյանի

թեան մեջ տեղի է ունեցել արտասահմանում՝ մասնաւորապէս Լոս Անջելեսում, որտեղ արդէն դպրոցական էի: Դպրոցն աւարտելուց յետոյ ուսումնաշարունակեցի գեղարուեստի եւ ճարտարապետութեան ուղղութեամբ:

Անշուշտ, երբ մէկն իր ուսումն ըստանում է ուրիշ համայնքում՝ հայրենիքից դուրս, կրում է տուեալ միջավայրի ազդեցութիւնը, փորձառութիւնն ու զարգացումն էլ այդ միջավայրի հետ է փոխկապակցուում:

Կարճ ասած՝ զարգացումը, որ ունեցայ ճարտարապետութեան եւ *դիզայնի* մեջ, ոչ-հայկական էր... Հայաստան գալուց յետոյ ինձ համար խիստ կարեւոր դարձաւ հայկական զանգրւածային *էլեմենտները* եւ 21-րդ դարի լեզուն ու *տեխնոլոգիան* համադրելու փորձը: «Թումո»յում դասաւանդելիս ճիշդ այս փորձարկման սկիզբը դրուեց:

Համաձայն եմ, որ այն, ինչ տեսնում էք հիմա, փորձառութեան հետեւանք է նաեւ, որովհետեւ այստեղ մի տեղին բնորոշ լեզուն չէ. այն է, ինչով ես զարգացել եմ, ինչ կրում եմ... Այդ թումո՝ հայկականութիւնը:

Նորագոյն տեխնոլոգիաների կիրառումը, Արեւմուտքի փորձառութիւնը եւ ի վերջոյ հայկականութեան էլեմենտը «Արդեան» անուան տակ ներկայացնելը յղում է անցեալին, որը որ իր նշանակութեամբ շարունակում է պահպանել «ներկայ» իմաստը, սակայն գրութեան ձեւը չի փոփոխուել:

Արդեան բառը, կարծում եմ, ճիշդ ձեւով է արտայայտում այն, ինչ փորձում ենք անել: Այո, մենք գնում ենք յետ, վերցնում ենք էլեմենտը եւ չենք վերաներկայացնում, այլ վերամշակում ենք, արդիական ձեւի մեջ ենք փորձում ներկայացնել: Յետ գնալու եւ առաջ նայելու այս երկու շարժումները ներկայի կամ արդիականի համար հրաշալի տեղ են բացում...

Լաւ, բայց «յետ գնալու» համար բաւականին շատ ինֆորմացիա է անհրաժեշտ, իսկ ապագայի իմաստով կանխատեսման հարց կայ: Վերջնարդիւնքը, որը ձեւաւորում է այս երկու ժամանակների հետեւանքով, արդեօք խնդրայարոյց չէ՞, արդեօք

դիտողը հասկանում է այն, ինչ ներկայացնում է «Արդեան»ը:

Շատ ուրախ եմ, որ մեծամասնությունը դրական ձեռով է գնահատում այն, ինչ անում ենք: Մեր թիմն այս ամենը դիտարկում է որպես էքսպերիմենտ, եւ այս իմաստով *էքսպերիմենտը*, եթե յաջող է, ուրեմն կարող է ներկայացուել նաեւ որպես վերջնարդիւնք:

Ընդհանրապէս արուեստն, իմ կարծիքով, ուղիղ իմաստով կապ ունի փորձարարութեան հետ, եթէ նորոյթի մասին ենք խօսում ի հարկէ: Կարճ ժամանակում մենք մեջտեղ ենք բերել, ըստեղծել ենք մի լեզու, որը հնարաւոր եղաւ կառուցել անցեալի վրայ՝ տեղ բացելով նորի համար:

Այդքան հարուստ մշակութային անցեալը չի կարող երեւակայութեան տեղ չբացել. ինձ համար պարզապէս հաճելի եւ միեւնոյն ժամանակ հետաքրքիր է եղածի հիման վրայ յաջորդ շերտերի մտածումի պահը: Այս իմաստով «Արդեան»ը պարզապէս *դիպլոմատական գրասենեակ չի. լաբորատորիա* է, որտեղ շարունակ փորձարկման ընթացք կայ. յաճախ ինքներս չգիտենք՝ ինչ արդիւնքի կարող ենք յանգել...

Էքսպերիմենտ բառը վտանգ չի՞ պարունակում: Վերջնարդիւնքը, որն էքսպերիմենտի, երկար փնտրողութեան եւ կոնկրետ աշխատանքի հետեւանք է, կարող է նաեւ ձախողւել, որովհետեւ էքսպերիմենտը «արդարացնում» է նաեւ ձախողումը:

Այս հարցին գիտական վերաբերմունք ունեն:

Եթէ մէկն իր *լաբորատորիայում* փորձում է քաղցկեղի բուժման միջոց գտնել, նորարարութեան համար ստիպւած է անընդհատ *էքսպերիմենտ* անել, տարբեր *էլեմենտներ* դնել կողք կողքի՝ տեսնելու համար այն արդիւնքը, որը կարող է դրական լինել: Այդ փորձարկողը հաստատ չգիտի՝ վերջնարդիւնքը կը ծառայի իր նպատակին, թէ ոչ, բայց միւս կողմից էլ հաստատ է, որ իր այդքան երկար փորձարկումները *կոնկրետ* արդիւնքի համար են արւում:

Մեզ համար էլ է նոյնը...

«Արդեան»ի դէպքում համադրութեան փորձի հետ գործ ունենք:

Այո, ստացւում է՝ պահպանում ենք առաջնային նիւթը, *դետալը*, բայց արդէն 21րդ դարի լեզուով եւ *տեխնոլոգիական* հնարաւորութեամբ ենք ներկայացնում նորարարութիւնը:

Եւ Նարեկացու տեքստը միջապգայնացնելու համար անհրաժեշտ է դառնում այդ տեքստը ներկայացնել պատկերի տեքստով. այլ կերպ սասած՝ տեքստն այլեւս պատկեր է:

Դրանից տեքստի բնոյթը չի փոխւում, բայց փոխւում է ներկայացնելու ձեւը: Նորոյթը դառնում է այն, որ դու տեքստըն սկսում ես տեսնել շերտերի արանքից, որին ուղիղ իմաստով միջամտութիւն չի եղել:

Բայց քանի դեռ համադրութեան մաս է, ուրեմն միջամտուած է...

Նարեկացու աղօթքներին այնպէս ենք վերաբերում, ինչպէս օրինակ մէկը պեղումներին կը վերաբերի, ու, երբ այդ

Գրիժ՝ Վապգեն Բրուտանի

Գործ՝ Վալդեն Բրունտանի

արժեքաւոր քարի կտորը գտնուում է, սկսում է փոշին զգուշօրէն մաքրել՝ իմանալով, որ սա ընդամենը մի *Էլենենտ* է, որը ե՛լ ամբողջութեան մասին է հաղորդում, ե՛լ միեւնոյն ժամանակ ամբողջութիւնը չէ:

Այս իմաստով Նարեկացու *տեքստը* մեր գործերում ամբողջական ընթեմնելի նիւթի պէս չի տեղակայւում. այն եւս *Էլենենտ* է, որը կարելորւում է որպէս հայկականութեան ժառանգութեան մաս:

Եւ հիմա գալով Ձեր առաջին հարցումին, որ գործերը կապում էիք նաեւ իմ անհատականութեան եւ ինքնութեան հետ, կարծեմ ինչ-որ իմաստով ճշմարիտ է, որովհետեւ դրսից եկածը իր ազգութեան հետ միասնութեան փորձ է կատարում այս միջոցներով: Աշխատանքներն այդ միասնութեան արդիւնքում են նաեւ:

Այսինքն տեղը կարելոր է: Եթե չըլինէիք այստեղ, չառնչուէիք այստեղի հետ, հաւանական է, որ չէր լինի այն, ինչ հիմա կայ:

Վստահօրէն չէր լինի. այս տեսակ աշխատանք անելու համար պիտի լինես Յայաստանում:

Լոս Անջելեսում ապրող արուեստագետը, որքան էլ հայկականութեամբ լցուած լինի, չի կարող այսքան երեւակայութեան տեղ ունենայ, որովհետեւ ամենը կապուած է օդին, ջրին, հողին: Աւելի կարճ ասած՝ Յայաստանի կակաչը Լոս Անջելեսում աճեցնել չես կարող:

Եթե այդ կակաչը դրսում աճեցնել հնարաւոր չէ, արդեօք մեր տեղական կակաչը հասկանալի, ընդունելի եւ ըմբռնելի է այստեղից այն կողմ:

Ներկայացման ձեւն է դառնում կարելոր. եթե ճիշդ է ներկայացուած, եթե

ամբողջական է, եթե արդիւնքն ի վերջոյ իր հաւասարակշռութեան մէջ է, միջազգային *դիպլոմի* լեզուով եւ աւելին՝ ազգութիւնների սահմանազատումից անդին, ուրեմն՝ կը հասկացուի եւ կ'ընկալուի: Այս տեսակ հարցին միշտ մի վերնաշապիկի օրինակով եմ փորձում պատասխանել. այդ շապիկիս վրայ ճապոներէնով գրուածք կայ, որը գիտեմ՝ մանտրա է, բայց թէ *կոնկրետ* ինչ մանտրա է՝ չգիտեմ: Ես պարզապէս գնել եմ վերնաշապիկը, որովհետեւ *դիպլոմ*ը շատ եմ հաւանել: Դրանից աւելին իմանալու կարիք չունեմ:

Հիմա մեր դէպքում. եթէ մէկը գիտի, որ տուեալ գործում աղօթքից մասնիկներ են, եթէ մեր ներկայացման շնորհիւ նաեւ առնչուում է այդ *տեքստ*ի ստեղծման պատմութեանն ու ազդեցութեանը,

ուրեմն բաւարար է, որ դառնայ դրա ընկալողը, եթէ *դիպլոմ*ի լեզուն միջազգային կերպով այն հասցնում է տեղ:

Այնպէս չէ, որ մենք ծայրից ծայր գիտենք Նարեկացու *տեքստ*ը չէ՞, բայց *էնտրգետիկան*, մոզական ազդեցութիւնը եւ տարաբնոյթ բուժիչ ազդեցութիւնների պատմութիւնների կրողն ենք... Ամերիկացու, չինացու կամ եւրոպացու համար էլ պիտի հէնց այդ *էնտրգիան* սկսի գործել:

Հետաքրքիր է... Ստացում է՝ այն, ինչ Դուք անուանում էք էքսպերիմենտի (փորձարարութեան) հետեւանք, արդիւնքում դիտողին դնում է փորձարկման մէջ: Այլեւս դիտողն սկսում է առնչուել մի վերջնարդիւնքի հետ, որի փորձարկողն է դառնում:

Գործ՝ Վազգէն Բրուտեանի

Գրիժ՝ Վայգեն Բրտունյանի

Լաւ մօտեցում է...

Երբ նոր էի սկսում, չգիտէի՝ ընկալումն ինչպիսին է լինելու, բայց համոզւած էի՝ արժէ փորձել: Թէ որքան ինքս կարող եմ երեւակայել, դա գիտեմ, բայց ինչքանով կարող է իմ երեւակայութիւնը ստեղծարարութեան մաս դառնալ, շարունակում էր հարց մնալ:

Այո, «Արդեան»ն իր տեսակի մէջ իւրայատուկ է: Ի հարկէ կան այլ ընկերութիւններ, որոնք ազգային *Էլեմենտ*-ի համադրութեան փորձեր անում են, բայց այդ *Էլեմենտ*ները շարունակում են վերարտադրուել որպէս *Էլեմենտ*՝ բաժակի, շաւրձի, ափսէի կամ մէկ այլ առարկայի վրայ ուղղակիօրէն... Իսկ մեր հետաքրքրութիւնը սրանից անդին է. մենք հայկական մշակոյթի *Էլեմենտ*ները շերտաւորում ենք այնպէս, որ ստացուածի գնահատումը դառնում է ժամանակի հարց. միայն այդ ժամանակի տարածութեան մէջ կարելի է ասել՝ յաջողեցինք, թէ ոչ:

Այս 4 տարիների կարճ ժամանակահատուածում վերաբերմունքն այնպիսին է, որ մղում է շարունակելու սկսած գործը:

Չորրորդ ընթացքում ամենից շատ կիրառուած բառը էքսպերիմենտն էր: Հետաքրքիր է՝ Արեւմուտքն այդ էքսպերիմենտը իրախուսու՞մ էր:

Այդ բառը հարազատ է դեռ այնտեղից... Գոնէ իմ աշխատանքի բնութագրիչն էր նաեւ այնտեղ՝ Նահանգներում: Ես միշտ եմ հետաքրքրուած եղել *տեխնոլոգիայով*, միշտ եմ փորձել նորարարութեան գնալ ե՛ւ ճարտարապետութեան, ե՛ւ արուեստի մէջ:

21րդ դարն ունի իր իւրայատուկ ստեղծարար լեզուն, որը պայմանաւորուած է թուային *տեխնոլոգիաների* կարելիութեամբ: Անհնարին է շրջանցել մի բան, որը մեր կեանքի ամեն վայրկեանի վրայ ազդեցութիւն ունի. մենք ականատեսն ենք *տեխնոլոգիայի* ու մեր կենսակերպի սերտ առնչութեանը, գիտենք, որ այն ահռելի փոփոխութիւն է մտցրել մեր անձնական տարածքից սկսած... Եւ այս իմաստով արւեստն էլ պիտի արտացոլի իր ժամանակը: Չարտացոլել այդ ժամանակը եւ/կամ շրջանցել, դուրս թողնել *տեխնոլոգիան*, այլեւս անհնար է... Եթէ կ'ուզէք, ինձ համար նաեւ խորթ մօտեցում:

Այսատանում Ձեզ լաւ էք պզում:

Այո, շատ:

Ինչպիսի շերտեր ունի այդ յարաբերութիւնը... Ձեր եւ Հայաստանի:

Պատասխանի ամբողջականութեան համար պիտի որոշ շերտեր նախ բացել:

Երբ 5-6 տարի առաջ Հայաստան տեղափոխուելու որոշումն կայացրի, շատերը զարմացան, ասացին՝ բոլորն այնտեղից են գալիս, իսկ դու այստեղից գնում ես... Բայց ինձ համար յստակ է, որ ինչպէս բարձր *տեխնոլոգիաների*, այնպէս էլ *դիզայնի*, ճարտարապետութեան եւ գրեթէ ամեն ուղղութեան մէջ, սահմանն արդէն էական նշանակութիւն չունի. այն հեշտ յաղթահարելի է, եւ դու ցանկացած կետից կարող ես կապ հաստատել, յարաբերուել մէկ այլ կետի: Հայաստանն այդ իմաստով ինձ

համար նպաստաւոր դիրքում է՝ մշտապէս ունենալով Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մեջտեղում գտնուելու իր ուրոյն տեղը: Ուրեմն մենք 21րդ դարի օրակարգում նոյնպէս կարեւոր կէտ ենք: Սա անուղղակի կապն էր Հայաստանի՝ որպէս տարածքի հետ ունեցած իմ յարաբերութեան:

Միւս կողմից երեւակայութեանս հարցն է. որպէս հայ իմ կարողութիւնները հենց այստեղ բացայայտելու եւ այստեղից ներկայացնելու իմաստով: Այդ բացայայտման, ստացուածի եւ

ներկայացնելու միջոցով է, որ յարաբերում եմ իմ ժողովրդի, իմ հողի ու իմ երկրի հետ:

Այդպէս նաեւ մասշտաբի հարց է լուծում. այլեւս տեղը չի որոշում մասշտաբ, այլ գաղափարը, եւ, ինչպէս ասացիք, այն նիւթականացրնելու եւ ներկայացնելու հնարաւորութիւնները:

Կարծեմ՝ այդպէս է: Շատ կը ցանկանայի, որ «Արդեան»ը հենց այդպէս էլ ընկալուի:

Յետգրութիւն՝ հատուած գրոյցից

Վ.Բ.— Յաճախ մեզ ներկայացնելու հարցում ճիշդ կերպը չենք գտնում: Կարծում եմ՝ մեծ արժէքներ ունենք, որոնք կարող ենք համեստօրէն եւ ճշմարտացի ներկայացնել՝ ցոյց տալով, որ մեր մշակոյթն իսկապէս հզօր է, նաեւ ներկայացնելով արդիականը՝ փաստարկելով, որ շարունակում ենք վերարժեւորել ունեցածն ու ստեղծել նորը:

Թէ՛ մայրս, թէ՛ հայրս վերապրածների ընտանիքներից են՝ մէկը Կեսարիայի, միւսը՝ Արաբկիրի կողմից: Եւ այն, ինչ տեղի է ունեցել, այո, մեծ ողբերգութիւն է, բայց չենք կարող մեզ այլեւս

սոսկ վերապրող դիտել... Մենք վերապրողից անդին ենք. վերստեղծողն ենք... Մեր երկիրը, մեր արուեստը, ինքներս մեզ վերստեղծողը: Եւ, այո, առաջադէմ ազգ ենք. գոնէ ես այդպէս եմ կարծում:

Ողբալու կարիք այլեւս չկայ. կարիք կայ ցոյց տալու, որ 100 տարի յետոյ էլ հայ երիտասարդը կարող է անցեալից եկածը նորովի ներկայացնել, որ պարզապէս գոյատեւման հարց չի դրուած եղել, այլ այդ գոյատեւումը զուգակցուել է ստեղծագործելուն... Իսկ այդ ամենի արդիւնքը միջազգային մակարդակում ներկայացուելու արժանիքներ ունի հաստատ: